

AGORA

MAGAZINE VOOR SOCIAALRUIMTELIJKE VRAAGSTUKKEN

De inclusieve energietransitie

Aardgasvrij wonen in Rotterdam | Energielandschap op mensenmaat
SunSud: een inclusieve energietransitie in Brussel | **VARIA** Seksende geografen

AGORA 2022-3 JAARGANG 38

REDACTIONEEL

In transitie

We zijn in transitie. Sommigen beweren zelfs dat we in een tijdperk van transities zitten. Een transitie van fossiele energie naar duurzame energie. Van automobilititeit naar andere, duurzamere vormen van vervoer zoals fiets, openbaar vervoer en de elektrische (deel)auto. Een transitie van bezit naar gebruik. Deze transities gebeuren allemaal op samenlevingsniveau of zelfs daarboven. Op individueel niveau maken we ook transities door, van jong naar oud, van man naar vrouw of andersom, van student naar werkend of andersom.

Momenteel ben ik op eigen initiatief in transitie naar een andere baan, 'in between jobs' zoals dat zo mooi heet. Er zijn denk ik veel parallellen tussen persoonlijke en maatschappelijke transities te vinden. Vaak is er een trigger of geleidelijke realisatie waardoor je gaat nadenken over mogelijke verandering. Soms doet zich een nieuwe kans, technologie of innovatie voor die je aan het denken zet. Is het gras 'aan de overkant' wel groener? Misschien brengt de nieuwe realiteit wel allerlei negatieve effecten met zich mee waarvan we nu het bestaan nog niet weten en kom je hier pas achteraf achter. Ook komen er nieuwe afhankelijkheden om de hoek. Denk bijvoorbeeld aan andere grondstoffen voor accu's zoals lithium en nikkel waar de winning veel vervuiling met zich meebrengt en ervoor zorgt dat andere landen belangrijker worden op het wereldtoneel. Een transitie naar elektrisch rijden heeft lokaal veel voordelen maar brengt tegelijk allerlei sociale, geografische en geopolitieke gevolgen met zich mee. Als geograaf hoef je in ieder geval niet bang te zijn dat je de komende decennia zonder werk zit!

Voor een transitie moet de huidige realiteit stap voor stap afgebouwd worden: het opzeggen van een baan, afbouwen van fossiele energie of de auto de deur uit. Tegelijk moet een nieuwe realiteit opgebouwd worden: oriëntatie- en sollicitatiegesprekken, onderzoek naar duurzame energie of het aanschaffen van een elektrische fiets. Het Dutch Research Institute For Transitions of kortweg DRIFT hanteert voor het managen van transities een transitie-model in de vorm van een liggende X. Dit visualiseert de ondergang van het één en opkomst van het ander. Vlak bij het midden van de X heerst volgens het model chaos. Ik vermoed dat ik in mijn eigen baantransitie op dat punt ben aanbeland. Tal van mogelijkheden en bijbehorende toekomstscenario's liggen open. Word ik onderzoeker, adviseur, ambtenaar, of toch militair of barista?

Het Vlaams Instituut voor de Zee wijst ons erop dat de term 'drift' nog een andere betekenis heeft. Het is een proces waarbij iets meegevoerd wordt door een stroom, of 'onbedoeld van een geplande koers afwijkt door natuurlijke oorzaken'. Hoeveel controle we ook denken te hebben, deze term herinnert ons eraan dat er in transities veel buiten onze macht ligt. Dat is natuurlijk geen reden om niets te doen en af te wachten, integendeel. Elke handeling is een zetje in de gewenste richting. Soms worden meerdere alternatieven naast elkaar ontwikkeld en komt er één als winnaar bovendrijven, of vullen ze elkaar aan, zoals wind- en zonne-energie. Wat mijn toekomstige baan wordt, blijft nog even spannend, al heb ik goede hoop dat er achter deze transitie een mooi vooruitzicht ligt.

Naast – of tussen – alle maatschappelijke en individuele transities, staat AGORA mogelijk eveneens aan de vooravond van een transitie. Vanuit steeds meer richtingen krijgen we de vraag of er een digitale variant van AGORA beschikbaar komt. Dit

roept allerlei vragen op, zoals: gaat een eventuele digitale variant naast het papieren blad bestaan? Kunnen lezers kiezen voor de papieren of digitale variant? Komt er een platform met artikelen? De overkoepelende vragen daarbij zijn: wat past bij AGORA en wat willen onze lezers en redacteurs? De komende periode gaan we uitzoeken welke varianten er mogelijk zijn en welke voor- en nadelen ze hebben. Heb je als lezer hier ideeën over, of ervaringen met wat goed werkt of juist niet? Laat het me weten via agora.hoofredactie@gmail.com.

Rens Jonker
Hoofredactie AGORA

COVERFOTO

Het SunSud project in Brussel. Bron: City Mine(d).

ACHTERGROND

Bron: Kindel Media (Pexels)

INFOGRAPHIC

Dieter Bruggeman

Thema

De inclusieve energietransitie

4 - Op weg naar een sociaal rechtvaardige energietransitie

INLEIDING Dieter Bruggeman, Griet Juwet & Marieke van der Star

7 - SunSud: een inclusieve energietransitie in Brussel

CASUS Chloe Verlinden

10 - Aardgasvrij wonen in Rotterdam

CASUS Daan van der Kolk

14 - Energiarmoede: een ruimtelijk verdelingsvraagstuk

ESSAY Tijn Croon

17 - Energielandschap op mensenmaat

CASUS Jakob Vandevoorde

20 - De winnaars en de verliezers van de stedelijke wooncompetitie

CASUS Marieke van der Star

Varia

24 - In Memoriam: Gert Hekma (1951-2022)

Valerie De Craene

26 - Seksende geografen

ESSAY Valerie De Craene

30 - Denderstreek, woelige regio met leerzaam luisterverhaal

RECENSIE Corneel Casier en Jef Van den Driessche

OP WEG NAAR EEN SOCIAAL RECHTVAARDIGE ENERGIETRANSITIE

De overstap naar een fossielvrij en duurzaam energiesysteem was nog nooit zo relevant als vandaag de dag. Maar hoe doe je dat nu eigenlijk: groene energie delen met je burens, de gemeenschappelijke traphal duurzaam verwarmen, of koken zonder gas? Investeer je beter in wat extra centimeters dakisolatie of in een aansluiting op het warmtenet? Op het eerste zicht wat banale vragen, maar misschien maakt het antwoord op dit soort kwesties wel dat we onze energievoorziening duurzaam én sociaal rechtvaardig krijgen.

De laatste jaren plaatsten vele huishoudens zonnepanelen, lieten ze hun woning na-isoleren, of werden ze lid van een lokale energiecoöperatie. Duurzaamheidsaspecten spelen daarbij zeker een rol, maar dit soort ingrepen zijn daarnaast ook gewoon een interessante financiële investering. Een weloverwogen ingreep die je toelaat energie te besparen of zelf energie op te wekken, betaalt zich op termijn vaak terug – al dan niet ondersteund door subsidies of andere steunmechanismen.

Op deze wijze worden alvast stappen gezet om de Europese klimaatdoelstellingen te halen, en in het bijzonder de ambitie om de Europese Unie in 2050 klimaatneutraal te maken – ambities die zowel in Nederland als in België werden omgezet in klimaatplannen en -regelgeving. Deze langetermijndoelstellingen worden echter ook nu al op scherp gezet door de energiecrisis die het continent sinds het najaar van 2021 in de ban houdt. Door onder andere een mismatch tussen de beschikbaarheid van grondstoffen en de heropleving van de wereldeconomie na de coronapandemie, maar vooral ook door de inval van Rusland in Oekraïne bereiken

de energieprijzen recordhoogtes (zie ook de infographic op de achterkant van dit AGORA nummer).

De gevolgen daarvan zijn meteen voelbaar. De kosten om je woning te verwarmen, om je auto vol te tanken of op te laden nemen spectaculair toe. Steeds meer bedrijven sluiten tijdelijk omwille van de oplopende facturen, waardoor hun werknemers technisch werkloos worden. Niet alleen de meest kwetsbare huishoudens maar ook middenklassers liggen inmiddels wakker van de stijgende energiefactuur. Na een lange periode van goedkope en schijnbaar ongelimiteerde consumptie van energie uit fossiele brandstoffen, is energie vandaag de dag niet langer een vanzelfsprekendheid. Energie als basisbehoefte voor een goed leven roept opnieuw fundamentele vragen op over de sociale, politieke, economische en ruimtelijke organisatie van ons energiesysteem.

Nog vele stappen te gaan

Een aantal zaken vallen daarbij alvast op. Ten eerste wordt het duidelijk dat er nog steeds veel werk aan de winkel is om onze

energievoorziening te verduurzamen. Op nationale schaal speelt lokale duurzame energieproductie nog een eerder beperkte rol. In Vlaanderen had begin dit jaar zo net iets meer dan 20% van de huishoudens PV-panelen, in Nederland net iets minder. In Nederland zijn er procentueel dan wel weer meer woningen uitgerust met een warmtepomp dan in België. Ook het aandeel hernieuwbare energie in het energieverbruik is in beide landen eerder beperkt te noemen: Voor 2020 bedroeg dit in Nederland 11,1%, en in België 13,0% (8,9% in Vlaanderen). Ook de energieprestaties van onze woningen moeten nog drastisch verbeteren willen we de ambities van 2050 halen. Zo vraagt de gemiddelde woning in België meer dan dubbel zoveel energie als wat tegen 2050 de norm wordt. Hoewel huishoudens in België slechts een 20-tal% en in Nederland een 13% van het nationale energieverbruik vertegenwoordigen leren deze cijfers dat er nog veel ruimte voor verbetering is, en dat dit ook nodig zal zijn.

De energiecrisis maakt pijnlijk duidelijk dat het energievraagstuk een belangrijke sociale dimensie heeft

Daarnaast zijn landen als België en Nederland voor hun energieproductie in belangrijke mate afhankelijk van de invoer van grondstoffen en van de beslissingen van multinationale energieconcerns. Lokale duurzame energieproductie helpt daarom ook om de energievoorziening weerbaarder te maken tegen macro-economische en geopolitieke crises.

Het is daarbij duidelijk dat niet iedereen even hard getroffen wordt door de energiecrisis, en dat niet iedereen dezelfde mogelijkheden heeft om in te grijpen. Zo zijn investeringen in duurzamere energiesystemen en energie-efficiëntie sociaal ongelijk verdeeld. Hoewel deze investeringen zichzelf vaak terugbetalen, moet je wel eerst het nodige budget beschikbaar hebben. Ook moet je enige kennis hebben over welke ingrepen je kan overwegen, de impact ervan, en of je daarvoor eventueel ondersteuning kan krijgen. Ten slotte zijn er ook een resem veelbepalende contextuele factoren: Ben je eigenaar of huurder van je woning? Woon je in een landelijke of een stedelijke omgeving, in een vrijstaand huis of een appartement? Wat is je inkomen en je gezinssituatie? Enzovoort. Bovendien blijkt dat de meest kwetsbare huishoudens, zoals alleenstaanden, eenoudergezinnen of ouderen, in de minst kwalitatieve woningen leven. Zij worden dus geconfronteerd met de grootste renovatie-opgave. Voor hen is die financieel vaak onhaalbaar. Ook tonen de cijfers dat de bulk van de renovatiesubsidies niet terechtkomen bij deze kwetsbare doelgroepen. Naast het opvoeren van de inspanningen tot het verduurzamen van de energieconsumptie is het dus ook nodig om te kijken hoe we de energietransitie op een sociaal rechtvaardige manier kunnen organiseren.

De opschaling van duurzame energiesystemen

Enerzijds is het dus nodig om de inspanningen rond de transitie naar een duurzame energievoorziening op te voeren en op te schalen, ook wat de energieproductie en -consumptie van huishoudens betreft. Het zal daarbij nodig zijn om ook te kijken voorbij het profiel van de individuele huiseigenaren met een voldoende groot investeringsbudget – de groep tot wie de meeste initiatieven zich tot nu toe vaak beperken. Hoe kunnen we ook de eigenaars

en bewoners van huurwoningen betrekken? Hoe kunnen we de energietransitie bewerkstelligen binnen collectieve woonvormen? Dat vergt op zijn minst een beter begrip van het consumptiegedrag van deze huishoudens, de motivatie erachter en de bezorgdheden waarmee zij zitten. Het vergt initiatieven die aansluiten bij een bredere socio-economische en soms ook culturele realiteit.

Zeker in een dichtbevolkte, stedelijke context, vraagt het ook om het gemakkelijker mogelijk te maken de organisatie van lokale energieproductie en -consumptie op een collectieve leest te schoeien. Belangrijk daarbij is mogelijk de nieuwe regelgeving (zowel op nationaal als op Europees vlak) die de intentie heeft een impuls te geven aan meer collectieve oplossingen zoals het delen van energie of de zogenaamde energiegemeenschappen, en aan het beter betrekken van burgers bij de energiesector.

Een mogelijke manier om de energietransitie op te schalen is een programmatische aanpak, waarbij algemene strategieën worden uitgewerkt die zich kunnen aanpassen aan de context en de uiteenlopende profielen van opwekkers en verbruikers. De uitdagingen van de energietransitie worden op grote schaal aangepakt door middel van collectieve oplossingen. Bijvoorbeeld de installatie van een warmtenet of buurtbatterij, een schaalvoordeel bij gezamenlijke aanbesteding en groepsaankopen, het inschakelen van expertise, het opzetten van een renovatiefonds, enzovoort. Een energietransitieproject kan daarbij ook gekoppeld worden aan het aanpakken van andere problematieken in de buurt zoals het verduurzamen van stedelijke (nuts)infrastructuur, de creatie van nieuwe jobs in de hernieuwbare energiesector, het bestendigen van landschapskwaliteiten of het op gang brengen van sociaal inclusieve dynamieken.

De energietransitie als rechtvaardigheidsvraagstuk

De huidige energiecrisis maakt bovendien pijnlijk duidelijk dat het energievraagstuk ook een belangrijke sociale dimensie heeft. De mate waarin huishoudens worden getroffen door de consequenties van de stijgende energieprijzen is duidelijk ongelijk verdeeld. Geïnspireerd door milieu- en klimaatstudies kunnen we drie dimensies van 'energierechtvaardigheid' onderscheiden.

Een eerste is rechtvaardigheid als verdelingsvraagstuk, of beter gezegd de manier waarop lasten en lusten van de energiecrisis - of de energietransitie - verdeeld zijn. Zo hebben gezinnen in armoede vaak een beperkte ecologische voetafdruk, maar ondervinden ze tegelijkertijd als eerste de impact van de stijgende energieprijzen. Omgekeerd ontvangt wie de financiële mogelijkheden heeft om

De meest voorkomende ingrepen nu: ieder zijn eigen installatie op zijn eigen huis. Bron: Dieter Bruggeman.

te investeren (bijvoorbeeld in renovatie, hernieuwbare energie of een elektrische auto) ook meer steun en premies dan wie die mogelijkheden niet.

Een tweede dimensie is die van 'procedurele rechtvaardigheid', of de manier waarop beslissingen over, beheer en eigenaarschap van energieplannen en -systemen ongelijk dan wel transparant en democratisch georganiseerd worden. Zo zijn energiebronnen voor het overgrote deel in handen van grootschalige commerciële energiebedrijven terwijl burgers via energiecoöperaties maar een klein aandeel hebben in de energiemarkt. In de procedures die leiden tot het opstellen van energiebeleid, ruimtelijke energieplanning of wijkenergievisies zijn bijvoorbeeld technische expertise of energiebedrijven vaak sterker vertegenwoordigd dan burgers of sociale organisaties.

Dat hangt samen met een derde aspect, dat van erkenning (recognitionnal justice). Welke stemmen, expertise of levensstijl worden erkend en gefaciliteerd of ontbreken in energieplannen en -beleid? Betekenisvolle antwoorden op deze sociale energiekwesties vragen meer dan een bijsturing van plannen achteraf; ze vergen een fundamenteel andere benadering van de energietransitie als een maatschappelijk in plaats van een hoofdzakelijk technologisch of bouwkundig vraagstuk. Dat wordt ook duidelijk doorheen de verschillende bijdragen aan dit nummer.

Het betrekken van burgers kan er voor zorgen dat de transitie op een inclusieve manier verloopt

Hoe landt de energietransitie in de wijk?

Met dit nummer willen we dus de aandacht focussen op verschillende sociale dimensies van lokale energietransities en voelbaar maken wat die transformatie van het energiesysteem concreet betekent voor mensen op het terrein. Welke ruimtelijke, sociale en politieke uitdagingen komen ze tegen, en welke instrumenten en strategieën zetten ze in om meer duurzame en inclusieve energie-oplossingen te realiseren? Die vragen komen op verschillende manieren aan bod in enkele case studies van energietransitie op wijkniveau, en enkele bredere reflecties in essayvorm.

In het SunSud project experimenteerde CityMine(d) met energiedelen voor bewoners van sociale huisvesting in Brussel. Op basis van deze inspirerende case beschrijft Chloé Verlinden het potentieel van energiegemeenschappen om de rol van kwetsbare burgers in de energietransitie fundamenteel te herdenken en te versterken. Daarna volgt een casus over het aardgasvrij maken van Rotterdam met de hulp van 'gebiedsaanpakken'. Hierin reflecteert Daan van der Kolk over de rol van burgerparticipatie in de energietransitie. Zowel de casus in Brussel als die in Rotterdam maakt duidelijk dat meer inclusieve energieprojecten die samenwerkingen opbouwen vanuit de concrete noden van kwetsbare bewoners een erg intensieve procesbegeleiding vragen. Tegelijk blijken rechtvaardige oplossingen helemaal niet vanzelfsprekend in de context van erg complexe regelgeving en een competitieve, door multinationals gedomineerde energiemarkt. Dat de energietransitie de verschillen tussen verschillende groepen in de samenleving kan vergroten blijkt ook duidelijk door de groeiende groep van mensen die te maken heeft met energiearmoede. Maar hoe kunnen we energiearmoede meten in welke mate is dit ruimtelijk (ongelijk) verdeeld? Tijn Croon

verkent de toegevoegde waarde en tekortkomingen van het concept energiearmoede en beschrijft welke methodes er zijn om energiearmoede te berekenen en hoe overheden hier vervolgens mee aan de slag kunnen.

Het betrekken van burgers bij de energietransitie kan er mede voor zorgen dat de transitie op een inclusieve manier verloopt. Maar de manier waarop burgers betrokken worden kan nogal verschillen. Jakob Vandevoorde analyseert op welke manieren burgerparticipatie werd georganiseerd in enkele regionale ruimtelijke energieplanningsprocessen in Vlaanderen. Daarbij valt op hoe traditionele informatieavonden of éénmalige participatiemomenten vervangen worden door het structureel betrekken van een selecte groep gemotiveerde burgers. Op die manier kan de nodige basiskennis en vertrouwen worden opgebouwd voor een meer betekenisvolle betrokkenheid van burgers als klankbord en lokaal expert.

Voor de laatste bijdrage aan het themagedeelte trekken we verder dan België en Nederland en beschrijft Marieke van der Star wat de sociale en ruimtelijke gevolgen zijn van stedelijke klimaatstrategieën in Noorwegen. Zij focust op hoe het Noorse milieubeleid leidt tot zogenaamde ruimtelijke winnaars en verliezers op de woningmarkt.

Doorheen de bijdragen aan dit nummer kunnen we constateren dat er op allerlei manieren wordt geprobeerd om burgers te betrekken bij de energietransitie en dat er initiatieven worden genomen om te komen tot een zo inclusief mogelijk energietransitie. Al blijft de implementatie en realisatie ervan nog zowel een ruimtelijke als sociale uitdaging. We zien dat de huidige energiecrisis de sociale ongelijkheid tussen groepen lijkt te versterken, maar ook dat dit aanleiding geeft om onze energievoorziening op een duurzame, collectieve en inclusieve wijze te herdenken.

Literatuurselectie

- Bouzarovski, S. & Simcock N. (2017) Spatializing Energy Justice. *Energy Policy* 107, pp. 640-648.
- Scott, M. (2022) Planning for a Just Energy Transition: If Not Now, When? *Planning Theory & Practice* 23, nr. 3, pp. 321-326.
- Allen, E., Lyons, H. & Stephens, J. (2019) Women's Leadership in Renewable Transformation, Energy Justice and Energy Democracy: Redistributing Power. *Energy Research & Social Science* 57, 101233.
- Bickerstaff, K., Walker, G. & Bulkeley, H. (2013) *Energy Justice in a Changing Climate: Social Equity and Low-Carbon Energy*. London: Zed.

Dieter Bruggeman (dieter.bruggeman@vub.be) en **Griet Juwet** (griet.juwet@vub.be) zijn beiden ruimtelijk ontwerper en postdoctoraal onderzoeker bij Cosmopolis (VUB). Hun werk - onder meer binnen de projecten TRANS-PED en PED4ALL - focust op de ruimtelijke en sociale dimensies van een stedelijke energietransitie. Griet is daarnaast ook actief bij Endeavour, een bureau dat onderzoek voert en processen ontwerpt om mensen te betrekken bij duurzamere en inclusievere steden. **Marieke van der Star** (m.e.van.der.star@sosgeo.uio.no) is als PhD student verbonden aan de afdeling Sociologie en Sociale Geografie van de Universiteit Oslo, Noorwegen. Zij is verbonden aan het onderzoeksproject INCLUDE, wat zich richt op een sociaal inclusieve energietransitie.

CASUS - Chloe Verlinden

SUNSUD: EEN INCLUSIEVE ENERGIETRANSITIE IN BRUSSEL

Sinds kort kunnen Europese burgers energiegemeenschappen oprichten. Bieden energiegemeenschappen de weg naar een collectieve en inclusieve energietransitie? Een blik op het SunSud-project in Brussel.

Midden in de huidige energiecrisis kent de burgerbeweging in Europa een sprankje hoop. Het recente Europese wetgevingspakket Clean Energy Package wordt stilaan opgenomen in de wettelijke kaders van de lidstaten. Deze wet geeft een krachtig signaal: burgers kunnen voortaan een centrale rol spelen in de energietransitie door zich collectief te verenigen. De recente opname van energiegemeenschappen in de wetgeving belooft een meer inclusieve energietransitie, en vormt een unieke kans om energie in eigen handen te nemen. De nieuwe richtlijnen stellen verschillende burgergemeenschappen (bijvoorbeeld verenigingen, scholen, gemeenten, enz.) in staat om collectief deel te nemen aan lokale projecten voor hernieuwbare energie (productie, maar ook isolatie, energiedelen, en andere diensten zoals aggregatie, flexibiliteit, enz.). Bovendien zijn deze gemeenschappen vrijgesteld van de lasten en voorwaarden die voor gevestigde spelers op de elektriciteitsmarkt gelden.

Sociaal-economisch inbedden van energie

In transitieonderzoek en het politieke discours wordt steeds vaker gesproken over het 'activeren' van consumenten en burgers om de energietransitie te versnellen. Burgers worden verwacht een

bijdrage te leveren aan de strijd tegen klimaatverandering. Maar wat betekent het vandaag om een 'actieve' burger te zijn als het gaat om energieproductie, -voorziening of -verbruik? In tegenstelling tot Vlaanderen en Wallonië, heeft het Brussels Gewest nooit de opkomst van energiecoöperaties gekend, die burgers in staat stellen collectief te investeren in lokale productievoorzieningen (zonnepanelen, windturbines,...). Bijgevolg gaat de opbrengst van de elektriciteitsrekeningen veelal naar multinationals buiten Brussel (zoals Engie en TotalEnergies) en blijft die niet in de lus van de lokale economie. Autonomie op vlak van energievoorziening is in Brussel ook zeer moeilijk, aangezien het hebben van een leverancier wettelijk verplicht is. In Brussel kent men nog een bijkomende uitdaging: verschillende grote energieleveranciers kondigden onlangs hun vertrek aan, wat de markt reduceerde tot een quasi-duopolie bestaande uit TotalEnergies en Engie. Ook op sociaal vlak werkt energieverbruik anders dan bijvoorbeeld voedselconsumptie. Het is op dit moment niet mogelijk om met je elektriciteitsleverancier op dezelfde manier een gesprek aan te gaan als met de winkel op de hoek. Een loket? Dat bestaat niet (meer). Velen kennen hun leverancier enkel van het logo op hun rekening.

Een sociale, solidaire en lokale 'energie-economie' bestaat in Brussel dus nog niet. Toch lijkt hier vraag naar te zijn. De forse stijging van de energieprijzen in Europa treft iedereen, maar in het bijzonder de meest kwetsbare huishoudens. Het middenveld verwacht dat energiearmoede de komende maanden drastisch zal toenemen. Volgens de Koning Boudewijnstichting bevindt 33% van de Brusselaars zich in een situatie van armoede en heeft moeite met het betalen van de elektriciteitsfactuur. Bijna 70% van de Brusselaars is huurder en is dus afhankelijk van de energiekeuzes van de huisbaas (isolatie, productie van hernieuwbare energie). De dichtheid van de stad is ook een belangrijke hindernis om zelf energie te produceren (er is minder vrije dakruimte en meer schaduw in de stad). Als 'actieve' klant wordt men uiteindelijk vooral aangezet tot individuele inspanningen om het verbruik te verminderen of om van energiecontract te wisselen.

Wat betekent het vandaag om een 'actieve' burger te zijn als het gaat om energieproductie, -voorziening of -verbruik?

Belofte van Europa

Deze individuele inspanningen bieden echter geen structureel antwoord, noch voor energiearmoede, noch voor de energietransitie. Ook Europa heeft inmiddels ingezien dat de kleine individuele inspanningen niet meer dan een druppel op een gloeiende plaat zijn. Door in nieuwe wetgevende teksten het concept van 'energiegemeenschappen' voor te stellen, wil de Commissie nieuwe actoren op de markt brengen, die tot een verregaande energie-inspanning kunnen bijdragen. Wat dit wetgevend kader vernieuwend maakt, is dat deze gemeenschappen de burger centraal stellen. Energiegemeenschappen horen maatschappelijk gewin te bevorderen boven financieel gewin. Bovendien is de schaal van de activiteit (bijvoorbeeld het delen en leveren van energie) beperkt tot het niveau van de wijk of stad (bijvoorbeeld het Brussels Gewest). Deze beperking maakt van energiegemeenschappen een reële hefboom voor de lokale sociale economie. De actieve ontwikkeling van energiegemeenschappen zou het energielandschap in de komende decennia grondig kunnen hertekenen. Het middenveld ziet energiegemeenschappen dan ook als een van de meest veelbelovende recente stappen op weg naar een meer rechtvaardige en inclusieve energietransitie. Maar kunnen we deze stap nu al toejuichen?

In de praktijk roept de belofte van Europa over energiegemeenschappen veel vragen op, zowel bij energieprofessionals als in het middenveld. Hoe zullen bestaande spelers (zoals gevestigde leveranciers) reageren op deze grote veranderingen op de markt? Hoe kunnen we ervoor zorgen dat de idealen van de richtlijn ook werkelijkheid worden? Hoe kunnen we onze energiecultuur, die bovenal individueel is en opgebouwd rond markt- en winstlogica's, laten evolueren naar een cultuur die uitgaat van energie als een gemeenschappelijk goed? Hoe kunnen burgers hun weg vinden in deze complexe en uitdagende sector? Hoe kunnen we ervoor zorgen dat de nieuwe gemeenschappen werkelijk inclusief zijn, zonder kwetsbare bevolkingsgroepen uit te sluiten?

Proefproject SunSud

De afgelopen jaren werden in Brussel verschillende proefprojecten rond energiedelen opgestart. Brugel, de Brusselse elektriciteitsregulator, verleent voor bepaalde innoverende projecten toestemming om van de marktregels af te wijken, zodat op basis van experiment de wetgeving kan worden vormgegeven. In deze context ontstond SunSud in de Vlogaertstraat in Sint-Gillis (een gemeente in het Zuiden van Brussel): het eerste project voor lokale herverdeling van zonne-energie in een sociaal woonblok. In de buurt woont een zeer divers publiek, voor het merendeel met een laag inkomen en vaak niet noodzakelijk begaan met transitiekwesties.

City Mine(d) vzw ging met lokale bewoners (een honderdtal huishoudens) op zoek naar manieren om hier een collectief energieproject te starten. Het doel van dit project was niet alleen lokale economische winst, maar vooral een hefboom creëren voor buurtontwikkeling en sociale cohesie. De gelegenheid deed zich voor om zonnepanelen te installeren op het gemeenschappelijke dak van de sociale woonblok en een proefproject te organiseren voor het lokaal delen van energie.

Een groepje bewoners verenigde zich vanaf begin 2021 om na te denken over onder andere een eerlijke verdeelsleutel, een bestuur en besluitvormingsstructuur en manieren om financiële winsten te delen. Brugel keurde de aanvraag voor energiedelen toe, wat de bewoners eindelijk toegang leverde tot groene en goedkope elektriciteit (gelijk aan minder dan de helft van het huidige lokale sociaal tarief). In plaats van een elektriciteitsrekening - die soms hoger ligt dan de huurprijs - aan een internationaal privébedrijf te betalen, de bewoners van het gebouw voortaan een deel van hun elektriciteit aan de Zuidhaard (de sociale huisvestingsmaatschappij die eigenaar is van het gebouw en de zonnepanelen). Het bewonerscomité besliste zelf hoe en wanneer de facturatie verloopt en komt wekelijks bijeen om het dagelijks beheer van het project te bespreken. Op regelmatige basis volgen de deelnemers ook energie-ateliers om samen te leren over hoe ze de lokale energie best gebruiken.

Het middenveld verwacht dat energiearmoede in Brussel de komende maanden drastisch zal toenemen

In het licht van dit project wordt dus duidelijk hoe het vormen van een energiegemeenschap veel meer kan betekenen dan enkel het organiseren van financiële transacties. Het biedt mensen ook een vorm van empowerment: bewoners die zich oorspronkelijk weinig aangesproken voelden door energiekwesties, verwerven aan de hand van het project de kennis, maar ook het vertrouwen om zelf actie te ondernemen. Het leidt ook tot groeiende solidariteit. Dankzij het project leren burens elkaar beter kennen, leren ze nieuwe manieren van samenwerken en de voordelen van de energietransitie te delen. Zo kozen ze bijvoorbeeld om hun energie eerst te gebruiken voor de gemeenschappelijke delen (gangen, liften) en pas nadien voor de appartementen. Een collectieve spaarpot bestaat ook en zal gebruikt worden voor collectieve investeringen in hun gebouw. Samen deelnemen aan een pilootproject creëert ook fierheid; vele bewoners vinden hun motivatie in het feit dat ze pioniers zijn en hopen zich via dit project te kunnen onderscheiden van het beeld dat gewoonlijk op

City Mine(d). Bron: SunSud vergadering

hun buurt wordt geprojecteerd. Ze hopen andere huurders van de sociale woningen te kunnen inspireren en dit soort projecten te vermenigvuldigen. Andere sociale huisvestingsmaatschappijen in Brussel en elders hebben inmiddels belangstelling voor het project en overwegen het te repliceren. Ze zien namelijk ook de positieve impact ervan: terwijl de bewoners genieten van goedkopere en groenere energie, verbetert de huisvestingsmaatschappij de dialoog en de relatie met de huurders (wat vaak een grote uitdaging is binnen veel maatschappijen) alsook de sociale cohesie tussen de huurders. Als eigenaars van meer dan 40.000 woningen verspreid over het gewest zouden sociale huisvestingsmaatschappijen een vooruitstrevende rol kunnen spelen bij de verdere ontwikkeling van energiegemeenschapsprojecten.

Blijvende marktwerking

Naarmate alternatieven opduiken, haasten andere spelers zich om hun plaats op de markt te behouden of nieuwe kansen te creëren. Sommige grote leveranciers (waaronder Engie) profileren zich sinds kort als facilitatoren van energiegemeenschappen. Ze ontwikkelen allerlei diensten om de werking van het energiedelen te 'vereenvoudigen' en de inspanningen van deelnemers tot een minimum te beperken. Slimme meters, digitale apps en andere kant-en-klare formules worden voorgesteld als onvermijdelijk. Zelfs spelers buiten de sector (zoals bijvoorbeeld Decathlon en KBC) zien er belang in zich op de markt van het energiedelen te wagen, bijvoorbeeld door overtollige energie van hun klanten over te kopen. In deze voorbeelden worden machtsdynamieken echter niet in vraag gesteld en komt een collectieve, sociale wijkaanpak in het gedrang. Bewoners blijven in dit systeem 'klantenummers' en krijgen geen kans om invloed uit te oefenen op het systeem. In plaats daarvan blijft men afhankelijk van slechts een paar commerciële spelers, wat opnieuw risico's met zich meebrengt, zowel wat betreft de inhoud als de prijs van producten en diensten. Dit is dan ook een groot contrast met geïntegreerde energiegemeenschappen, die juist sociale, economische en maatschappelijke opbrengsten leveren, zoals binnen SunSud.

Perspectief

De proefprojecten rond energiedelen tonen dat de werking van energiegemeenschappen verder kan gaan dan een boekhoudkundige en technologische regeling tussen producenten en consumenten. De echte innovatie achter het energiedelen ligt niet alleen in het plaatselijk delen van groene elektronen, maar ook in het creëren van duurzame lokale economische loops, sociale cohesie en collectieve emancipatie op wijkniveau. Energiegemeenschappen bieden burgers een unieke kans om de energiesector in eigen handen te nemen, afhankelijkheid van multinationals te verminderen en goedkopere, groenere, lokale energie te verbruiken. In Brussel kan het ontwikkelen van energiegemeenschappen dus tot een reële koerswijziging leiden, maar we mogen niet te snel juichen. Sommige projecten zullen bottom-up ontstaan, met een collectieve en solidaire insteek, andere zullen puur technologische, boekhoudkundige transacties zijn. Het risico is dat een te nauwe en beperkende visie over energiegemeenschappen wordt ontwikkeld en dat dit veelbelovende concept door de bestaande markt wordt uitgehouden. Om een collectieve transformatie van de sector te verwezenlijken is een meer inclusieve, sociaal innovatieve aanpak nodig.

Literatuurselectie

Meyer, S. & Coene, J. (2022) Baromètres de la précarité énergétique et hydrique, 8ème édition, 77 p. <https://www.kbs-frb.be/fr/barometres-des-precarites-energetique-et-hydrique-chiffres-2020>

Chloé Verlinden is stadsgeograaf en werkt als projectmedewerker voor City Mine(d) in Brussel. Ze onderzoekt de speelruimte van burgers in het stedelijke energielandschap via het project La Pile.

AARDGASVRIJ WONEN IN ROTTERDAM

In 2050 is Nederland aardgasvrij. Rotterdam gaat mee in deze ambitie en is sinds 2016 gestart om die transitie te maken. Met de gebiedsaanpakken wordt Rotterdam wijk voor wijk van het aardgas afgehaald en aangesloten op een alternatieve, duurzame warmtevoorziening. Tegelijkertijd richt de gebiedsaanpak zich op veel meer dan alleen het aardgasvrij maken.

In Rotterdam lopen verschillende projecten om wijken van het aardgas af te halen en te koppelen aan lokale warmtenetten, de zogenaamde 'gebiedsaanpakken'. De gemeente tracht hierbij veel oog te hebben voor 'meekoppelkansen'. Dit zijn mogelijkheden om naast de werkzaamheden die nodig zijn om aardgasvrij te worden, ook andere relevante projecten gelijktijdig uit te voeren, bijvoorbeeld het vervangen van de riolering. Zo hoeft de straat slechts eenmaal te worden opengeboren. De gebiedsaanpakken in Rotterdam betreffen de gebieden: Pendrecht, Reyeroord, Heindijk, Bospolder-Tussendijken, Prinsenland het Lage land en Rozenburg. De gemeente Rotterdam is de centrale opdrachtgever voor deze gebiedsaanpakken en de uitvoering wordt dan ook door de ambtelijke organisatie voorbereid. Dit wordt gedaan in samenwerking met tal van organisaties, ieder met hun eigen expertise.

Werkwijze gebiedsaanpakken

De gebiedsaanpakken doorlopen een proces bestaande uit drie hoofdthema's. In de eerste plaats wordt er gekeken onder welke omstandigheden het warmtenet financieel en technisch mogelijk

is. Er wordt een businesscase op gebiedsniveau opgesteld waarbij onderzocht wordt onder welke omstandigheden het warmtenet rendabel uitgerold kan worden. Zo'n case is van veel verschillende factoren afhankelijk. Zo moet de vraag worden beantwoord of een warmtenet voor hoge, midden, of lage temperatuur moet worden aangelegd. Deze keuze is onder andere afhankelijk van de bouwkwaliteit van de huizen, zoals de mate van isolatie om te bepalen hoe goed de warmte in de woning kan worden vastgehouden. Indien er in een gebied slechts weinig huizen geïsoleerd zijn, dan zal er gekozen worden voor een warmtenet op hoge temperatuur, en omgekeerd. In de gebiedsaanpakken in Rotterdam worden voornamelijk warmtenetten met een hoge temperatuur aangelegd. De afwegingen om al dan niet over te gaan op een midden of laagtemperatuur warmtenet zijn voornamelijk technisch van aard en zijn ook grotendeels afhankelijk van de financiële reikwijdte van de gemeente. Naast de technische en financiële aspecten zijn de maatschappelijke en sociale vragen die een gemeente tegenkomt bij de realisatie van een warmtenet even belangrijk. Daarom bespreken we achtereenvolgens de betaalbaarheid, de ruimtelijke inpassing van warmtenetten, en de

andere kansen die de realisatie van warmtenetten creëert.

De betaalbaarheid van een warmtenet is een belangrijk vraagstuk in de gebiedsaanpakken. Wat betekent de overstap naar een aardgasvrije stad voor de Rotterdammer? Hierbij is er altijd sprake van maatwerk, omdat iedere inwoner zich in een andere financiële situatie bevindt.

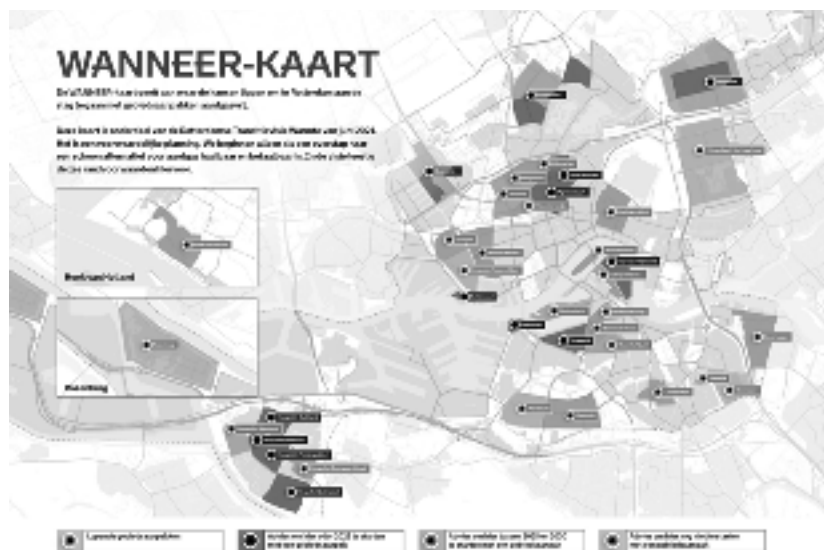
Zo werken we in het kader van betaalbaarheid van de energietransitie samen met Frontlijn, een projectenteam van de gemeente Rotterdam, dat ondersteuning biedt op verschillende thema's als jeugdhulp, financiën en schulden, wonen en gezondheid. Binnen de gebiedsaanpakken helpt Frontlijn bewoners om over de sociale kant van de energietransitie te praten. Zo kan het zijn dat een inwoner onbekend is met gemeentelijke subsidiemogelijkheden of dat hij of zij niet digitaal vaardig is en hulp kan gebruiken met het vinden van de juiste informatie over de gebiedsaanpak. In de wijk Heindijk werd Frontlijn betrokken toen het financiële aanbod, om over te stappen op stadsverwarming, van de gemeente al bekend was. Met collega's van de Afdeling Duurzaamheid trokken de Frontlijncoaches mee de wijk in om aan tafel te zitten met bewoners om het gesprek aan te gaan over het warmtenet en antwoorden te geven op alle vragen: "Hoe werkt dat nu eigenlijk, koken zonder gas?"; "Moet ik allemaal nieuwe pannen aanschaffen, en hoe ga ik alles betalen?" Frontlijn medewerkers geven aan: "We horen van de bewoners dat onze persoonlijke aanpak hen een fijn gevoel geeft. Ze voelen zich gehoord en daardoor nemen ze sneller contact met ons op bij bijvoorbeeld financiële problemen."

Naast betaalbaarheid is ook de ruimtelijke inpassing van het warmtenet een belangrijk thema. Het inpassen van een warmtenet vraagt een goede analyse van de situatie in de boven- en ondergrond van een gebied en een goede integrale afweging van alle belangen. Om die reden is het van belang dat ontwerp bureaus, ingenieurs en ambtenaren de bovengrond (alle werk in openbaar gebied om het warmtenet te kunnen realiseren) tijdig afstemmen op de ondergrond (denk aan alle kabels en leidingwerk onder de grond). Zo is het nodig om tijdig na te denken over bijvoorbeeld de groeiruimte van bomen in de openbare ruimte, en de mate waarin het warmtenet die groeiruimte negatief kan beïnvloeden. Grote bomen dragen immers bij aan een kwalitatieve buitenruimte. Een andere uitdaging zijn de verdeelstations die nodig zijn om het warmtenet te faciliteren. Er is lang niet altijd ruimte voor een verdeelstation binnen bijvoorbeeld een appartementencomplex. Zodoende wordt er al gauw naar de openbare ruimte gekeken. Dit kan ten koste gaan van speelruimte voor kinderen of parkeerplekken. In Bospolder-Tussendijken was het mogelijk om bedrijfsgebouwen van de corporatie Havensteder, waarvan de huurcontracten afliepen, te herbestemmen naar plaatsen voor verdeelstations. Ruimte is echter schaars en het is niet eenvoudig oplossingen te vinden die tegemoet komen aan alle, mogelijk conflicterende, belangen. Het aanleggen van een warmtenet laat zien dat deze altijd een integrale afweging vraagt van de langetermijngevolgen voor de onder- en bovengrond.

Meekoppelkansen

Het laatste aspect waarnaar Rotterdam kijkt bij de aanleg van gebiedsaanpakken zijn de mogelijke 'meekoppelkansen'. Welke mogelijkheden zijn er om naast de transitie naar een aardgasvrije wijk ook andere kansen te verzilveren en de leefbaarheid in de wijk te verbeteren?

Op die manier wordt de transitie naar een aardgasvrije stad in Rotterdam niet los gezien van ruimtelijke en sociaalmaatschappelijke vraagstukken. Daarvoor is het belangrijk om goed te kijken naar wat er in een wijk speelt. Langs de ene kant kijkt de gemeente of er werkzaamheden in de buitenruimte zijn die tegelijkertijd kunnen worden uitgevoerd. Anderzijds gaat de gemeente met mensen in gesprek en wordt er onderzocht welke sociale en economische uitdagingen de wijk heeft.

Wanneer-kaart Gemeente Rotterdam. Bron: Gemeente Rotterdam, duurzaam 010. Deze kaart is ook online terug te vinden (zie referenties)

Wanneer Frontlijn in het kader van de gebiedsaanpak en de realisatie van het warmtenet in gesprek geraakt met inwoners, dan is dat vaak een mooi haakje voor vragen over andere levensgebieden. Zo kwam het team in gesprek met een bewoner die thuis was komen te zitten door een vervelend bedrijfsongeval. Daardoor had hij een slechte financiële situatie. In het gesprek kwam een heel persoonlijk verhaal op tafel en hij gaf aan dat hij graag hulp wilde. Op deze manier worden mensen bereikt die ze anders niet zo snel hadden gesproken.

Een andere terugkerende meekoppelkans is de mogelijkheid om werkzoekenden via een innovatief leer-werkconcept om te scholen naar een baan binnen de energietransitie. Rotterdam speelt door middel van de zogenaamde Beroepentuin in op het tekort aan gekwalificeerde vakmensen. Deelnemers worden door ervaren leermeesters geschoold in sectoren als de bouw, zorg en dienstverlening, techniek, transport en logistiek, en dus ook energietransitie. De ambitie is om de komende vier jaar 2000 mensen versneld om te scholen en te trainen in beroepen met baangarantie. Dat levert goede en enthousiaste werkkrachten op, openstaande vacatures worden ingevuld én de werkloosheid neemt af. Tot dusver verloopt dit succesvol en zijn er al mensen opgeleid als installateur van zonnepanelen die vervolgens direct hebben meegewerkt aan de installatie van een collectief zonnedak van 220 zonnepanelen op een basisschool in Blijdorp. Een ander voorbeeld is de duurzaamheidspilot van de sociale onderneming: 'WijkenergieWerk.' Zij verzorgen een (technische) opleiding voor inwoners die op zoek zijn naar werk in de wijk en verbinden dit direct aan concrete projecten zoals energiebesparende maatregelen.

Gebiedsgericht werken is maatwerk

Het goed benutten van koppelkansen laat zien dat het echt noodzakelijk is om binnen de gebiedsaanpakken maatwerk na te streven. De gebiedsaanpak aardgasvrij ziet er in elke wijk anders uit. Zo kan het bijvoorbeeld voorkomen dat bewoners binnen een bepaalde gebiedsaanpak pas laat worden aangesloten op het warmtenet. Elk gebied is in clusters opgedeeld, en deze worden niet allen tegelijk aangepakt. Voor zowel de gemeente als de warmteleverancier is het dan belangrijk om de bewoner zo goed mogelijk te ondersteunen in deze periode. Samen met een marktpartij biedt de gemeente inwoners hulp aan om de aanlegperiode te overbruggen. Zo bestaat er een overbruggingservice voor een kapotte cv-ketel: een bewoner kan dan voor een paar jaar een ketel huren. Dit om te voorkomen dat de bewoner een ketel aanschaft en daardoor vanuit economisch oogpunt niet meer kan deelnemen aan het warmtenet.

Helaas is het niet mogelijk om in iedere gebiedsaanpak een individuele aanpak te hanteren zoals bijvoorbeeld in Heindijk het geval is. De gebiedsaanpak in Heindijk telt circa driehonderd

woningen terwijl dat in Reyeroord bijvoorbeeld ruim drieduizend zijn. Een belangrijk aandachtspunt is dan ook dat elke gebiedsaanpak onderzoekt welke wijze van communiceren past bij het gebied.

In Reyeroord komt het projectteam dan ook, voordat bekend is hoeveel de overstap iemand financieel gaat kosten, in contact met de bewoners door het afnemen van interviews. Zo hopen ze al vooraf een beter beeld te krijgen van de (financiële) situatie én wensen van de bewoners. Daarnaast wordt er ingezet op bredere bijeenkomsten in de wijk en buurtpraatjes met een informatiepunt in de straat over de aansluiting op stadsverwarming. Bewoners worden ook geïnformeerd door onder meer informatiebrieven en posters.

Zo is de transitie naar een aardgasvrije stad in Rotterdam niet los te zien van ruimtelijke en sociaalmaatschappelijke vraagstukken

In de wijk Pendrecht is er na wijkonderzoek gekozen om een fysieke ontmoetingsplek op te starten. Deze plek is gerealiseerd in een pand aan het plein 1953 onder de naam: 'Huiskamer Pendrecht'. Het is een ontmoetingsplek waar inwoners naar toe kunnen komen als zij vragen hebben over de overstap naar stadsverwarming, waar belangrijke maatregelen voor het verduurzamen van de woning ook in het echt te zien zijn, denk aan verschillende isolatiematerialen en materiaal om energie te besparen. Daarnaast worden er in de huiskamer ook kookworkshops georganiseerd om inwoners te laten ervaren hoe het is om op inductie te koken. Deze kookworkshops werden gewaardeerd door bewoners en resulteerde in een mooi kookboek voor de wijk. In de gebiedsaanpak Prinsenland Lage Land werd een soortgelijke ontmoetingsplek ingericht in samenwerking met de lokale Buurt-en-speeltuinenvereniging.

De toekomst van de gebiedsaanpakken

De gebiedsaanpakken zijn nu enige tijd onderweg en er zijn goede resultaten behaald. Het percentage van inwoners dat wil meedoen aan een aardgasvrij Rotterdam laten zien dat de verschillende aanpakken aanslaan. Het minimale benodigde deelnemerspercentage voor het realiseren van stadsverwarming is in iedere gebiedsaanpak 30%. In de gebiedsaanpak in Heindijk is het uiteindelijke deelnemerspercentage ruim 70%. In een eerste cluster van Reyeroord zelfs 80%. Deze deelnemerspercentages zorgen voor enthousiasme over de huidige aanpak. Toch is daarmee niet alles gezegd. De meekoppelkansen laten ook zien dat het wenselijk is om binnen de gebiedsaanpakken veel maatwerk te leveren, maar dat dat lang niet altijd makkelijk of mogelijk is. Iedere wijk, ieder huis en ieder individu is anders. Binnen de gebiedsaanpak is het onmogelijk om elk individu zo te behandelen dat hij of zij zich in alles begrepen en gehoord voelt. Er moeten keuzes worden gemaakt in wat de gemeente kan en wil faciliteren. Daarbij probeert de gemeente altijd het belang van het gebied voor ogen te houden en dat kan in sommige gevallen ten kosten gaan van het belang van een individu.

Ook met betrekking tot de ruimtelijke inpassing en de betaalbaarheid staan we nog voor een groot aantal uitdagingen.

De mate waarin inwoners op individueel niveau ontzorgd kunnen worden en/of de overheid hen (financieel) tegemoet kan

komen is beperkt. Zo zeggen bewoners dat zij het subsidieaanbod niet toereikend vinden of dat zij onvoldoende financiële middelen hebben om de eigen bijdrage te betalen voor de overstap naar stadsverwarming, ondanks het aanbieden van een renteloze lening.

Ook is er, zeker in de context van de huidige energiecrisis, veel onrust bij inwoners over de betaalbaarheid van gas en elektra. Een veelvoorkomende vraag bij het opstellen van de gebiedsaanpakken is natuurlijk wat inwoners kunnen verwachten met betrekking tot de kosten van het warmtenet. Ze zijn bang dat ze straks net zoveel moeten betalen of misschien zelfs meer. Organisaties als Frontlijn, maar ook financiële adviseurs van de gemeente, vertellen de inwoners waar ze rekening mee kunnen houden als zij de overstap maken naar stadsverwarming en wat dit betekent voor hun financiële situatie. De gemeente kan echter niet garanderen dat deze financiële situatie altijd zal verbeteren als er wordt overgestapt op een warmtenet. De huidige ontwikkelingen op de gas- en energiemarkt veranderen dusdanig snel waardoor er weinig zekerheid is.

Een andere uitdaging is dat inwoners voor veel verschillende projecten gevraagd worden te participeren. Daarbij was het de afgelopen twee jaar natuurlijk ook lastig om inwoners te benaderen vanwege de coronamaatregelen. Dit betekende een toename aan digitale communicatie die ervoor zorgde dat inwoners ook 'digitaal moe' werden. De gemeente moet daarom goed nadenken over het aantal keren en de wijze waarop bewoners bevroegd worden.

Tenslotte is de beschikbaarheid van ruimte voor de realisatie van een warmtenet in zowel onder- als bovengrond een enorme uitdaging, die de komende jaren alleen nog maar groter gaat worden: de elektrificatie zal verder toenemen en ook het elektriciteitsnet zal worden verzaamd. Als gevolg daarvan zullen bijvoorbeeld meer transformatorhuisjes in de openbare ruimte geplaatst moeten worden. Een ander voorbeeld is bijvoorbeeld de aansluiting op glasvezel, waarbij ook verdeelstations in de wijk moeten worden geplaatst. De verwachting is dat in de komende jaren het ruimtelijke vraagstuk alleen nog maar ingewikkelder gaat worden bij het gebiedsgericht werken aan aardgasvrije wijken.

Met het oog op 2050 wordt er met de gebiedsaanpakken een mooie eerste stap gezet. De bereidheid van inwoners om over te stappen op een aardgasvrij alternatief is hoger dan verwacht en er worden mooie verbindingen met andere werkerreinen gerealiseerd. De transitie naar aardgasvrij wonen staat hierbij duidelijk niet op zichzelf, maar is onderdeel van een grotere transitie naar een toekomstbestendige wijk waarin duurzaamheid, sociale cohesie en vergrijzing een belangrijke rol spelen. We kunnen stellen dat de gebiedsaanpakken tot dusver succesvol verlopen maar ook dat er met het oog op de toekomst scherp gekeken en geëvalueerd moet worden of de huidige aanpak toereikend blijft voor het aanpakken van de toekomstige ruimtelijke uitdagingen in een gebied.

Literatuurselectie

Gemeente Rotterdam (2021) Rotterdam aardgasvrij: De Rotterdamse transitievisie warmte. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.

Gemeente Rotterdam (2021) WAT-kaart [interactieve kaart]. online gepubliceerd (arcgis.com).

Gemeente Rotterdam (2021) WANNEER-kaart [interactieve kaart]. online gepubliceerd (arcgis.com).

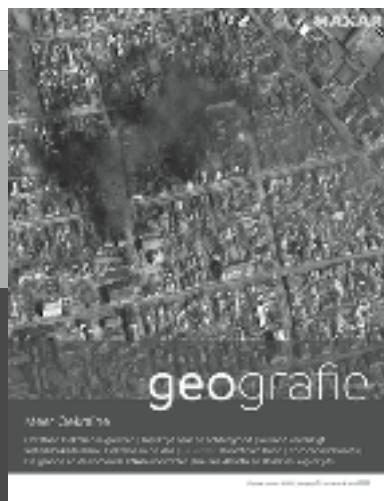
Meer kennis over de warmtetransitie in de gebouwde omgeving is, onder andere, te vinden op www.expertisecentrumwarmte.nl

Daan van der Kolk (d.vanderkolk@rotterdam.nl) werkt voor de gemeente Rotterdam aan de transitie naar aardgasvrije wijken voor de gebiedsaanpakken Reyeroord, Rozenburg en Pendrecht.

geografie

Hèt tijdschrift voor geografen en studenten geografie

| informatie over actuele ruimtelijke ontwikkelingen in Nederland en daarbuiten | reisverhalen | opinies | achtergrondinformatie | recensies | columns | geografische agenda | interviews | nieuwsberichten | boekbesprekingen | aanbiedingen ...

Word lid van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap (KNAG), het belangrijkste netwerk voor geografen in Nederland en ontvang negen keer per jaar *Geografie* met exclusieve toegang tot alle kennisartikelen op geografie.nl. De kosten zijn voor studenten slechts € 40 per jaar, aio's en oio's betalen € 83,50 (normale prijs is € 109,50 per jaar).

Kijk op www.geografie.nl of bel 030 41 00 510 voor een abonnement. Een welkomstcadeau ligt klaar!

ENERGIEARMOEDE: EEN RUIMTELIJK VERDELINGSVRAAGSTUK

In korte tijd heeft energiearmoede zich ontwikkeld tot een grote beleidsuitdaging in Nederland, maar toch bleek een gerichte aanpak van de energiecrisis onmogelijk. Kunnen een beter begrip en berekening van energiearmoede overheden helpen om beleid te voeren dat niet alleen efficiënter maar ook rechtvaardiger en duurzamer is?

Toen de gasprijzen in het najaar van 2021 razendsnel stegen, brak er paniek uit in de Nederlandse ministerraad. De koopkracht van huishoudens moest gestut worden, daar was men het over eens. Minister van Financiën Wopke Hoekstra haastte zich te benadrukken dat eventuele compensatie wel “slim” moest zijn en “gericht op die mensen voor wie het probleem straks het grootste is”. Toch gebeurde dit niet: er werd kort hierop een generieke belastingverlaging voor elektriciteit van ruim drie miljard euro aangekondigd.

Om alsnog te voldoen aan gedane beloftes reserveerde het kabinet 150 miljoen euro voor een “gerichte aanpak van energiearmoede”, een bedrag dat een halfjaar later werd verdubbeld. De gelden, bedoeld voor kleinschalige renovaties, werden verdeeld over de Nederlandse gemeenten op basis van een inschatting van de omvang van energiearmoede. Deze investeringen waren een stuk doelmatiger en effectiever: ze kwamen in grotere mate terecht bij huishoudens die door het ijs dreigden te zakken, en in tegenstelling tot generieke belastingverlagingen (de facto subsidiëring van verbruik) bleef de prikkel voor rijke huishoudens

om hun koophuis te verduurzamen intact. Daarnaast hebben generieke belastingverlagingen een inflatoire en regressieve werking: rijke huishoudens verbruiken meer energie en vangen dus meer belastingvoordeel.

Winnaars en verliezers

Deze discussie illustreert een duidelijke trend: de energietransitie wordt in toenemende mate gezien als een grote maatschappelijke omwenteling met winnaars én verliezers. Niet alleen in Den Haag, maar juist ook op Europees niveau, waar het ‘Sociale Klimaatfonds’ – dat er na enig oponthoud echt lijkt te gaan komen – bestemd is om de gevolgen van de klimaattransitie voor kwetsbare huishoudens te dempen. Hoe de verdeling van deze 59 miljard euro op rechtvaardige wijze gemaakt wordt, blijft echter de hamvraag. De gevolgen van de klimaattransitie worden namelijk niet alleen gevoeld in de hoogte van de energierekening, maar ook bijvoorbeeld in de verschuiving van werkgelegenheid en de blootstelling aan extreme weersomstandigheden. De complexe aard van de klimaattransitie als verdelingsvraagstuk vraagt in die

zin om een herijking van de sociale zekerheid.

Toch gebruiken overheden graag relatief eenvoudige statistieken om verdeling te onderbouwen, wat voor- en nadelen heeft. Hoog tijd dus om het maatschappelijke probleem van energiearmoede nader te introduceren, de becijfering hiervan uit te leggen, en te bespreken wat de meerwaarde en tekortkomingen van verdeelsleutels binnen een gericht transitiebeleid zijn.

Becijfering energiearmoede

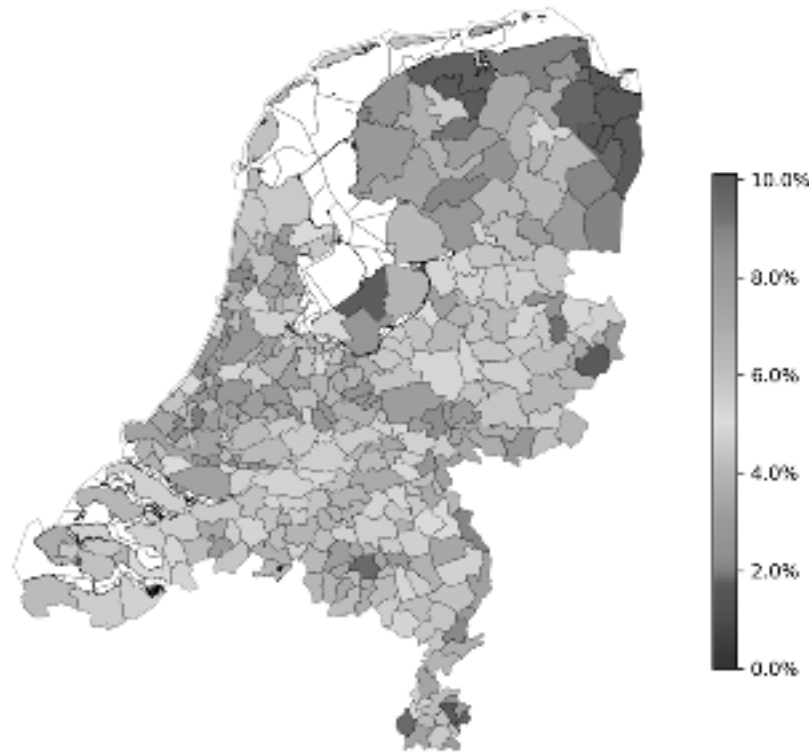
Energiearmoede wordt sinds het toonaangevende werk van Brenda Boardman doorgaans gedefinieerd als het niet in staat zijn om de energierekening te kunnen betalen vanwege beperkte financiële middelen, een energie-inefficiënte woning en/of hoge prijzen. Terwijl te hoge energielasten kunnen leiden tot schuldenproblematiek, zorgt een inadequate temperatuurhuishouding voor vocht, tocht en schimmel in de woning, daarmee gepaard gaande fysieke en mentale gezondheidsproblemen, en uiteindelijk ook sociale isolatie en verminderde prestaties op school en werk.

Boardman stelde voor een huishouden als energiearm te classificeren als het meer dan 10% van het besteedbaar inkomen kwijt is aan energielasten, wat destijds overeenkwam met twee keer de Britse mediane 'energiequote' van 5%. Deze indicator is in de afgelopen decennia vaak gebruikt, maar wordt ook bekritiseerd omdat de drempelwaarde arbitrair en context-specifiek is. Ook worden hoge inkomensgroepen met hoge lasten meegenomen en beïnvloedt prijsvolatiliteit op de energiemarkt de uitkomsten sterk. In 2011 berekende de Financial Times dat wijlen Queen Elizabeth II zich op het randje van energiearmoede bevond, omdat het verwarmen van paleizen haar bijna 10% van haar koninklijke toelage kostte.

De energietransitie is een maatschappelijke omwenteling met winnaars én verliezers

Econoom John Hills introduceerde daarom op verzoek van de Britse overheid een nieuwe methode, namelijk de 'Low Income High Cost' (LIHC). Deze methode classificeert huishoudens als energiearm indien zij na aftrek van woon- en energielasten uitkomen onder de armoedegrens en hun energielasten hoger zijn dan de mediaan. De voornaamste kritiek op deze methode is juist dat het door de relatieve insteek vrijwel onmogelijk is om energiearmoede uit te bannen, want als elk huis verduurzaamd wordt en hierdoor het totale verbruik omlaaggaat, daalt ook de mediaan mee. Afgelopen jaar werd een nieuwe indicator ingevoerd ('Low Income Low Energy Efficiency', LILEE). Deze classificeert huishoudens als energiearm als zij na aftrek van woon- en energielasten uitkomen onder de armoedegrens en de kwaliteit van hun woning te wensen overlaat (energielabel D of slechter). Het Nederlandse onderzoeksinstituut TNO gebruikte een combinatie van LIHC en LILEE om energiearmoede in Nederland te berekenen (zie figuur). Ze kwamen uit op 550.000 huishoudens in energiearmoede, zo'n 7% van het totaal.

De beleidsdiscussie rondom (de becijfering van) energiearmoede staat niet stil. Zo heeft de Europese Commissie onderzoekers verenigd in de Energy Poverty Advisory Hub (EPAH), die lidstaten helpt met varianten op de bovengenoemde indicatoren. De vergelijking tussen Europese landen wordt vooralsnog gemaakt op basis van geëquivalenteerde uitkomsten, maar naar verwachting

TNO-berekening van omvang energiearmoede in Nederlandse gemeenten (Mulder et al., 2021)

zal dit in de komende jaren ook met grootschalige datasets gedaan worden. In mijn onderzoek focus ik mij op de zogeheten energiearmoedekloof: de vermindering in energielasten die nodig is om een energiearm huishouden niet meer als energiearm te classificeren. Door inachtneming van de energiearmoedekloof wordt zowel de diepte van de problematiek als de verschillen tussen huishoudens in energiearmoede inzichtelijk. Op die manier kunnen beleidsevaluaties grondiger en gedetailleerder gebeuren, en kunnen middelen gericht worden ingezet.

Daarnaast zeggen alle opgetelde energiearmoedekloven van Nederlandse huishoudens samen ook iets over de zogeheten 'sociale kosten' van het probleem. Ze kunnen als onderlegger dienen voor een gericht compensatiepakket dat qua omvang in het niet valt bij de miljarden aan crisispakketten voor koopkracht die deze herfst zijn aangekondigd in Nederland en Duitsland. Zoals eerder beschreven is dit naast goedkoper ook duurzamer, progressiever en prudenter (minder inflatiedruk). Toch klinkt er ook kritiek: draaft men zo door in geïndividualiseerd en technocratisch efficiëntie-denken?

Individualisering of maatwerk?

Regelmatig uiten publicisten kritiek op de term energiearmoede. Het zou een vorm van 'armoede-taylorisme' vertegenwoordigen, waarbij armoede wordt opgedeeld in behapbare deelproblemen met specifieke kenmerken. Dit zou afbreuk doen aan universele bestaanszekerheid en afleiden van het structurele armoedeprobleem. Het zijn terechte zorgen, zeker omdat de besparingscampagne van afgelopen winter ('Zet ook de knop om') doet denken aan milieucampagnes van vroeger ('Een beter milieu begint bij jezelf'). Het zal nog even duren voordat de Rijksvoorlichtingsdienst het buiten de eigen verantwoordelijkheid zoekt ('Jij hebt recht op dubbel glas, eis het van je verhuurder').

Toch is maatwerk in de energietransitie alleen mogelijk wanneer we het probleem op microniveau kennen. Door de blik te verruimen van inkomen alleen naar woningkwaliteit en andere huishoudenkenmerken ontstaat een breder zicht op deze situatie, wat het belang van de eerder beschreven indicatoren benadrukt.

Er is nu eenmaal een verschil tussen een tochtige woning en een energieneutraal huis. Net zoals het uitmaakt of hier een alleenstaande professional van dertig of een eenoudergezin met grote energiebehoefte woonachtig is. Voor de één stellen de hoge energieprijzen niet zoveel voor, terwijl het eenoudergezin mogelijk ernstige gezondheidsgevolgen ervaart doordat de kachel niet aan kan. De erkenning van deze verschillen is een eerste stap om de door velen gewenste 'rechtvaardige transitie' vorm te geven.

Als overheden of woningcorporaties inzicht krijgen in de specifieke kwetsbaarheid die ontstaat tijdens een energiecrisis, kunnen ze beleid gericht vormgeven. Voor de corporatie betekent dit bijvoorbeeld een renovatiestrategie die niet alleen uitgaat van financiële en technische efficiëntie, maar ook van de sociale component. Huishoudens die kampen met energiearmoede kunnen dan eerder op structurele woningverbetering rekenen, waardoor de koe bij de horens wordt gevat. De overheid kan in de tussentijd zorgen dat accijnsverhogingen op fossiele brandstoffen geen desastreus effect hebben op huishoudens die al met energiearmoede kampen.

De erkenning van verschillen is een eerste stap om de door velen gewenste 'rechtvaardige transitie' vorm te geven

Een voorbeeld van gerichte overheidsaanpak is de Britse *Warm Home Discount*. Dit is een korting van 150 pond op de energierekening, die door datakoppeling van verschillende ministeries automatisch wordt toegekend aan specifieke groepen in slechte woningen. De bescheiden omvang van de korting en de kleine groep die ervoor in aanmerking komt mag in een toekomstige hervorming worden heroverwogen, maar het achterliggende idee is helder: de erkenning van energie als basisbehoefte door het garanderen van een bepaalde hoeveelheid energie aan kwetsbare huishoudens, zonder de prikkel tot energiebesparing helemaal weg te nemen.

Denk vervolgens nog eens terug aan de Nederlandse benadering. Miljarden aan generieke belastingverlaging en vervolgens 300 miljoen over de schutting gooien van gemeenten, die niet over de juiste data beschikken en allemaal zelf het wiel opnieuw moeten uitvinden. Hoeveel van de 150 miljoen zal komend jaar zijn uitgegeven aan hen voor wie het geld bedoeld was?

Voorkomen van minoritarisme

De inzet van energiearmoede-statistieken als prioriteringsinstrument, om gerichte inzet van schaarse middelen te staven, kan op die manier worden gerechtvaardigd. De grote aandacht voor het concept in het afgelopen jaar kan ondanks de trieste aanleiding dus een geluk bij een ongeluk blijken. Hoge energieprijzen dwongen overheden om over de schouder te kijken, en het nadenken over compensatie van 'achterblijvers' kan nog eens van pas komen aan de vooravond van de grote klimaattransitie.

Tegelijkertijd openbaart dit ook een risico: de klimaattransitie is niet alleen breder dan de energierekening, maar ook binnen de energiecrisis wordt de pijn breder gevoeld dan alleen de groepen die met energiearmoede kampen. Energiearmoedestatistieken heilig verklaren en in grote mate inzetten als sturingsinstrument kan ervoor zorgen dat groepen die net boven de drempelwaarden uitkomen buiten de boot vallen. Dit 'minoritarisme', het primaat

van een kleine groep over andere (tevens achtergestelde) groepen, kan voorkomen worden door een ruimere blik.

Daarom is het belangrijk om naast de winnaars en verliezers van de energietransitie juist ook oog te hebben voor subtoppers en huishoudens in de degradatiezone. Energiearmoedestatistieken zijn bruikbaar, maar alleen in een bredere herijking van de sociale zekerheid. Nu de koopkrachtplaatjes langzaam uit de mode geraken kunnen de modelleers van het Centraal Planbureau dus aan de slag met een nieuwe puzzel: de verdelingseffecten van de energietransitie.

Literatuurselectie

- Boardman, B. (1991). *Fuel Poverty: From Cold Homes to Affordable Warmth*. Pinter Pub Limited.
- Charlier, D., & Legendre, B. (2021). Fuel poverty in industrialized countries: Definition, measures and policy implications a review. *Energy* 236, 121557.
- Croon, T.M., Hoekstra, J.S.C.M., Elsinga, M.G., Dalla Longa, F, Mulder, P. (2022) *Mind the Gap: The Use of Poverty Gap Indices to Quantify Energy Poverty in the Netherlands [Working Paper]*.
- Liddell, C., & Morris, C. (2010). Fuel poverty and human health: A review of recent evidence. *Energy Policy* 38, nr. 6, pp. 2987-2997.
- 's Jongers, T. (2022) De term 'energiearmoede' verhuult het werkelijke probleem: structurele armoede. *De Correspondent*.
- Mulder, P, Dalla Longa, F & Straver, K. (2021) *De Feiten over Energiearmoede in Nederland*. TNO.

Tijn Croon (t.m.croon@tudelft.nl) werkt aan zijn promotieonderzoek over gericht sociaal beleid in de energietransitie aan de TU Delft binnen het Europese onderzoeksconsortium RE-DWELL.

CASUS - Jakob Vandevoorde

ENERGIELANDSCHAP OP MENSENMAAT

Om de noodzakelijke energietransitie te versnellen, maken steeds meer Vlaamse regio's gebruik van burgerpanels als lokale experts. In samenspraak met deze panels tracht men op regionaal niveau aan gebiedsgerichte energieplanning te doen, en zo niet alleen energieproductie en uitstoot te reguleren, maar ook de ruimtelijke en landschappelijke implicaties van hernieuwbare energie met een grotere groep actoren te bespreken en ontwerpen.

Energielandschappen vormen het kader voor een regio waarbinnen de energietransitie op een onderbouwde, afgewogen en gestuurde manier kan groeien. De energietransitie houdt immers niet op bij de gemeentegrens. Daarom werken gemeenten, provincies, intercommunales, inwoners, het bedrijfsleven, netbeheerders en maatschappelijke organisaties op regionaal niveau samen. Energielandschappen moeten de kloof dichten tussen langetermijndoelstellingen en concrete acties op het terrein. Ze verbinden de energievraag, de potentie voor hernieuwbare energie en de potentie voor energie-efficiëntie met ruimtelijke thema's zoals landschap, verdichting en mobiliteit.

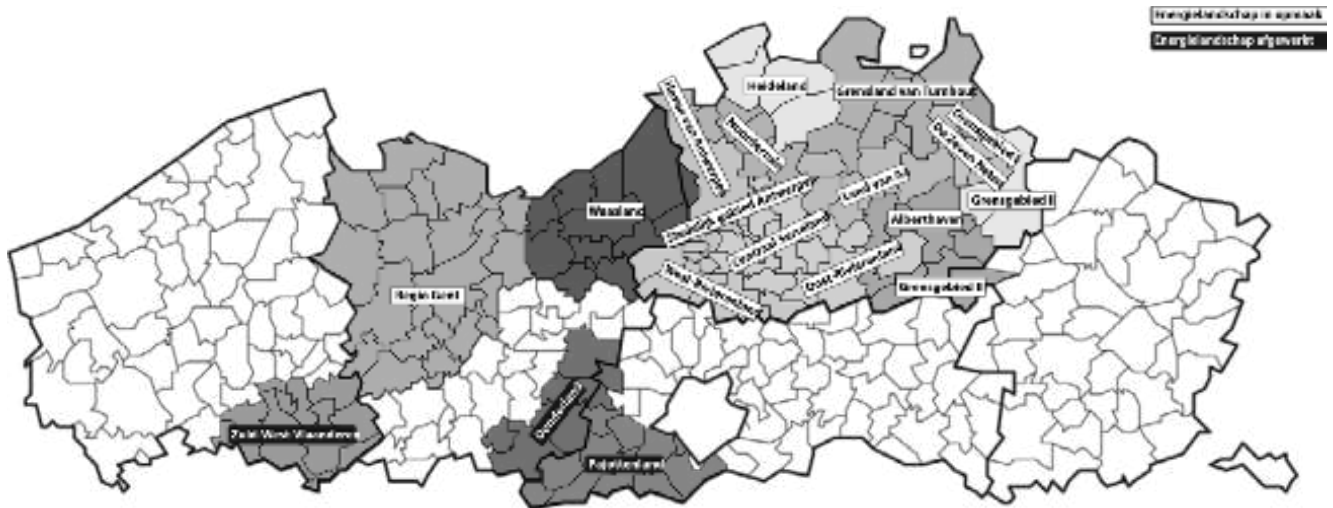
Met de opmaak van energielandschappen voor het Waasland, Regio Gent en de provincie Antwerpen komt regionale energieplanning in Vlaanderen stilaan in een nieuwe fase. Ook de recent opgemaakte 'Leidraad voor Regionale Ruimtelijke Energiestrategieën (RRES)' maakt duidelijk dat in de toekomst dit planningsinstrument ook in Vlaanderen, net zoals in Nederland, het gezicht van hernieuwbare energie en onze landschappen mee zal vormgeven. Nu verschillende regio's, zoals Denderland

en het Pajottenland, hun landschapsvisies hebben afgewerkt en in de realiteit beginnen om te zetten, kunnen we voor het eerst lessen trekken over de gevoerde burgerparticipatie en over de opportuniteiten die een energietransitie meebrengt voor bewoners.

Van bewoner tot lokale expert

Wanneer we spreken over participatie en co-creatie bij de opmaak van een energielandschap, worden meteen een aantal uitdagingen duidelijk. De complexiteit van ruimtelijke ordening, gecombineerd met technische randvoorwaarden van energiesystemen en de snel veranderende energiemarkt, maken het niet makkelijk om leken voldoende basiskennis mee te geven om gedegen te kunnen participeren. Daarbovenop zijn ook de regionale schaal, de afstanden, de verre planningshorizon, het open resultaat en een gebrek aan betrokkenheid bij de eigen streek een uitdaging.

Deze participatiedrempels dwingen overheden om na te denken over een andere vorm van burgerparticipatie. Een van de meest opvallende antwoorden op de uitdagingen van klassieke participatietrajecten met open informatieavonden is dat er daarom

Indicatieve kaart energielandschappen (volgen niet altijd strikt de gemeentegrenzen). Bron: Endeavour

vaker bewust gekozen wordt om te participeren met een selecte groep van vaste burgers, een zogenoemd burgerpanel. Van deze *coalition of the willing* wordt meer verwacht dan sporadische input, ze worden omgeschoold tot klankbord en lokale expert.

Deze stap, weg van open workshops en infoavonden voor een breed publiek, zien we ook steeds vaker bij andere complexe stedenbouwkundige processen. Voorbeelden van dergelijke burgerpanels zijn de werkateliers, focusgroepen en werkgroepen bij respectievelijk de Antwerpse Ring, lokale beleidsplannen en mobiliteitsplannen. Door met een vaste terugkerende groep te werken, kiezen overheden ervoor om diepgaander en gelijkwaardiger samen te werken. Daardoor wordt hun inbreng beter naar waarde geschat. In het Waasland krijgt deze groep dan ook de toepasselijke naam Lokale OmgevingsExperts (LOE's).

De voordelen van een burgerpanel

Burgerpanels lijken dus een cruciaal onderdeel te worden van een participatief opgezet energielandschap. Door te werken met een terugkerende groep van streekbewoners, creëert men niet alleen een veilige werkomgeving, maar ook een groepsgevoel waardoor het engagement gedurende het hele proces langer kan worden volgehouden en verder kan worden geactiveerd bij de uitrol van een actieplan of pilootprojecten.

Opvallend is dat deze manier van werken in het Pajottenland bijna vanzelf ontstond, terwijl er in het Waasland bewust gekozen werd voor deze aanpak omwille van bovenstaande overwegingen en eerdere ervaringen in het Denderland. In een opeenvolgende reeks van workshops zagen we dezelfde personen terugkomen, die elkaar steeds beter leerden kennen. Daardoor werden gesprekken vlotter en aangenamer. Door hier bewust mee om te gaan en door *Scenarioworkshop voor de opmaak van Energielandschap Waasland i.o.v. Provincie Oost-Vlaanderen*. Bron: Stef Devos, Provincie Oost-Vlaanderen

een groep bewoners toegang te geven tot een eigen informatie- en communicatieplatform, kan er ook aan collectieve kennisbouw worden gedaan. Zo worden burgerpanels een vehikel waarmee deelnemers langzaam inzicht krijgen in een uitdaging en worden kennis en ervaringen van de ene workshop naar de volgende overdragen, waardoor de dialoog diepgaander en kwalitatiever wordt.

Aandachtspunten bij burgerpanels

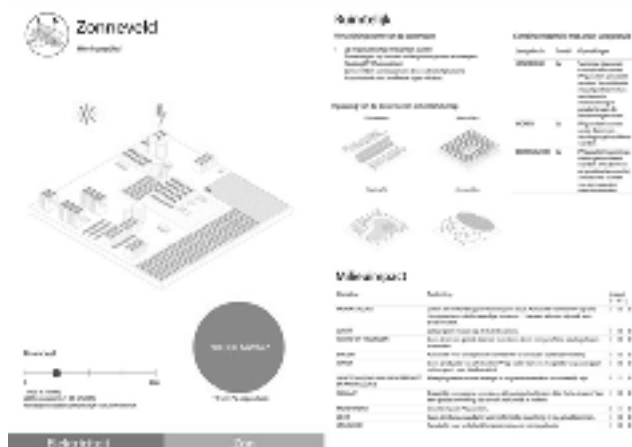
Het werken met burgerpanels heeft dus een aantal zeer duidelijke voordelen, maar versterkt ook enkele specifieke valkuilen van participatie. Deelnemers zijn nog vaker dan gewoonlijk hoogopgeleide, mannelijke witte middenklassers die de tijd en middelen hebben om meerdere avonden deel te nemen. Zeker wanneer energiestrategieën raken aan vraagstukken rond betaalbaarheid, beleving, bewustwording, enzovoort moet daarvoor een aanvullend perspectief worden binnengebracht. Dit kan bijvoorbeeld door aanvullende laagdrempelige participatietrajecten voor specifieke doelgroepen of door de inbreng van sleutelfiguren en sociale praktijkdeskundigen in de panels, zoals bijvoorbeeld SAAMO (het vroegere Samenlevingsopbouw, een sociaal werkorganisatie die werkt rond energie-armoede en woningkwaliteit).

Een tweede aandachtspunt, dat hier vaak uit voortvloeit, is de perceptie op de legitimiteit van burgerpanels. Lokale beleidsmakers leggen makkelijk ongewenste argumenten van panels naast zich neer. Ze worden afgedaan als te beperkt, te progressief, te weinig divers en niet representatief, waardoor ze geen duidelijk beeld zouden geven van het draagvlak voor hernieuwbare energie in het landschap. Omgekeerd kunnen ook medeburgers, bij de verdere uitrol van deelprojecten (zoals het plaatsen van een windturbine), claimen dat ze te weinig inspraak kregen in het project. In de praktijk betekent dit dat er op voorhand duidelijke afspraken moeten worden gemaakt en afgeklopt over het statuut (adviserend, beslissend, aanvullend, ...) van de output bij de visieopmaak en/of bij de deelprojecten erna.

Van NIMBY naar motivatie

Doordat bewoners zich vaak kandidaat moeten stellen en hun motivatie moeten opgeven om aan een burgerpanel mee te doen, kunnen we bijkomende interessante inzichten krijgen over engagement en de achterliggende redenen waarom burgers aan een energielandschap wensen mee te werken.

Kort door de bocht kunnen we stellen dat bij klassieke workshops een groot aantal deelnemers bekommerd is om veranderingen in hun nabije omgeving zoals het plaatsen van een windmolen of bijkomende netinfrastructuur. Deze bezorgde bewoners zijn zeker ook aanwezig in de panels, maar door de onderzoekende

Bouwsteenfiche over zonnevelden voor Energielandschap Waasland i.o.v. Prov. Oost-Vlaanderen. Bron: SWECO

insteek in het begin merken we wel dat een groter aandeel mensen aanwezig is vanuit een bezorgdheid voor het klimaat, onze energieafhankelijkheid en omdat ze de transitie naar duurzame energie juist mee willen versnellen.

De meest verrassende bijkomende motivatie was echter dat er een aanzienlijk deel van de deelnemers aangaf ook aan een panel deel te nemen omdat ze zelf wilden bijleren. Participeren wordt als het ware een spoedcursus in energieplanning, waarbij men in geen tijd en zonder nonsens gebalde inzichten krijgt over nieuwe technologieën, praktische uitdagingen en omgevingsbeleid. In de toekomst moet hier verder op worden ingespeeld om meer burgers te motiveren om mee te doen en zo te betrekken bij ruimtelijke transitie. Daarnaast verandert dit op lange termijn ook de relatie tussen overheid, studie bureau en burger. Een planningsopdracht wordt een gezamenlijk onderzoek waarbij alle partijen van elkaar leren en samen transitie versnellen.

Ten laatste is het belangrijk om in de hoofden van burgers en politici inspraak op visievorming en inspraak bij concrete uitvoeringsprojecten voldoende van elkaar te scheiden. Een participatieve regionale energievisie is geen eindpunt. Het is het begin van een langdurig proces waarbij bij elk project, zoals de plaatsing van windmolens, opnieuw geparticipeerd en gecommuniceerd zal worden. Een panel is dan ook, net zomin als klassiekere participatiemethodes, een garantie op een breed draagvlak of verminderde NIMBY-protesten. Wel is het een hoognodige stap die een project nodig heeft om aansluiting te vinden bij de bevolking om zo de impact ervan te vergroten.

Participatie en gedragsverandering

Een ander type inzichten rond het betrekken van burgers bij regionale energietrajecten slaat terug op de primaire doelstellingen van het instrument. De energielandschappen die de laatste jaren in Vlaanderen zijn uitgewerkt, hebben niet alleen als doel om de omslag naar hernieuwbare energie ruimtelijk te sturen, maar hebben daarnaast het nevendoeel van bewustwording en gedragsverandering bij de brede bevolking. Er zijn immers weinig andere beleidsdocumenten die zo expliciet de noodzaak en de effecten van een energietransitie in kaart brengen en een duidelijk actieplan met rolverdeling naar voor schuiven. Een energielandschap wordt gezien als een aanleiding om een nog bredere groep dan alleen het burgerpanel, met andere woorden de volledige regio, te laten nadenken over hun energiegebruik en om met een campagne gedragsverandering in gang te zetten.

In deze laatste doelstelling knelt nog vaak het schoentje. Gedragsverandering is een nieuw veld voor ruimtelijke planners waarvan de potenties, bijvoorbeeld voor compact wonen, slechts beginnend zijn onderzocht. De realiteit toont dat gedragsinzichten in de praktijk moeilijk om te zetten zijn naar overtuigende campagnes

omdat er zo veel factoren en contexten samenhangen. We kunnen ons dus afvragen op welke manier een brede publiekscampagne met gedragsverandering en/of bewustwording de eigenlijke taak is van een ruimtelijk planner en of dit een doelstelling zou moeten zijn van een energielandschap. De mentale afstand van regionale visie naar individuele handelingen blijken voor bewoners in realiteit zeer groot, ondanks de burgerparticipatie. Planners kunnen het debat opstarten en concreet schetsen, maar gedragsverandering actief sturen is een ander, en minder technocratisch, vakgebied. Coalities met andere disciplines, zoals gedragspsychologie en communicatie-experts, zijn nodig om enerzijds het globaal overzicht te houden en anderzijds echte impact op een menselijk niveau te bekomen. Alleen zo krijgt een campagne haar impact en daarmee haar legitimiteit.

Burgerpanels lijken dus een cruciaal onderdeel te worden van een participatief opgezet energielandschap

Dit laatste argument betekent echter niet dat er geen ruimte is om met bewoners aan de slag te gaan rond hun eigen individuele energietransitie. Juist door een diepgaande samenwerking met burgerpanels kunnen onderzoekers de achterliggende beweegredenen voor individuele energiekeuzes blootleggen. Beweegredenen zoals de motivatie van mensen om mee te stappen in energiecoöperatieven en de risico's op lang aanslepende procedures of breed NIMBY-protest. Maar het vraagt gespecialiseerde experts om dit soort inzichten naar een impactvol beleid en/of campagne om te zetten. De opmaak van een energielandschap toont echter glashelder de noodzaak van dergelijke inzichten. Zowel op regionale als wijk-schaal zijn beleidsmakers en energieontwikkelaars op zoek naar manieren om beter zicht te krijgen op het draagvlak voor hernieuwbare energie in het landschap. En net als participatie zal ook gedragswetenschap een volwaardige plaats moeten krijgen om te komen tot een energielandschap op mensenmaat.

Literatuurselectie

- BUUR PoS, VITO, CEDELFT (2021) Regionale ruimtelijke energiestrategie: Een draaiboek. Brussel: Departement Omgeving.
- Nationaal Programma Regionale Energiestrategie (2021) Handreiking regionale energiestrategie 2.0: Samen ruimte maken voor nieuwe energie. Den Haag: NP RES.
- Custers, J (2018) Energielandschap Denderland, Een ruimtelijke gebiedsgerichte visie. Gent: Provincie Oost-Vlaanderen
- Callens, M.; L'Ecluse, W. & Devos, S. (2021) Energielandschap 2050 Waasland: Een regionale ruimtelijke visie & strategie - procesnota. Gent: Provincie Oost-Vlaanderen

Jakob Vandevoorde (jakob@endeavours.eu) baseerde dit artikel op ervaringen die hij bij Endeavour opdeed bij de opmaak van energielandschappen voor het Pajottenland en het Waasland. Endeavour is een werkerscoöperatie die via sociaal-ruimtelijk onderzoek, procesbegeleiding en participatie werkt aan een duurzame en inclusieve omgeving.

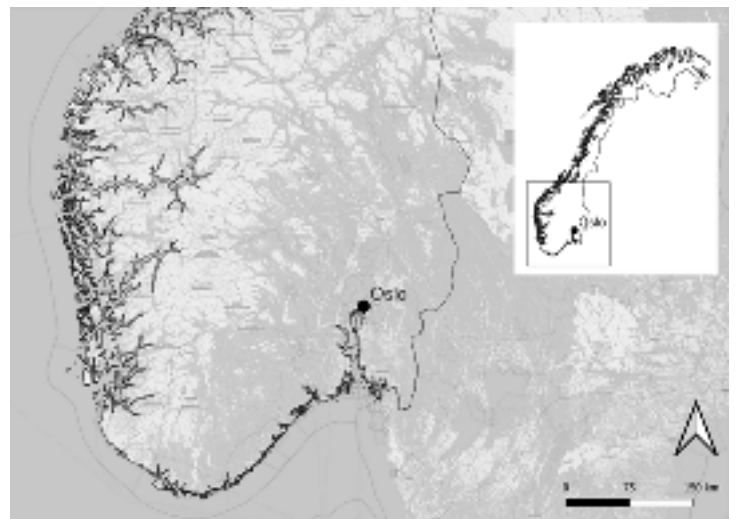

DE WINNAARS EN VERLIEZERS VAN DE STEDELIJKE WOONCOMPETITIE

De verdichting van centraal gelegen delen van de stad blijft niet zonder ruimtelijke gevolgen en er lijkt een competitie om de meest aantrekkelijk gelegen woningen te ontstaan. Wie kan het zich dan eigenlijk nog veroorloven om in de meest centrale delen van de stad te wonen?

Om internationale klimaatdoelen te halen zetten steden in op binnenstedelijk verdichten. Een van de voornaamste doelen van een compacte stad is het terugdringen van het energiegebruik, vooral het verminderen van het autogebruik en daarmee samenhangend een lagere CO₂-uitstoot. Het idee is dat indien werk, winkels en voorzieningen goed bereikbaar zijn met het openbaar vervoer, de fiets of te voet, je dan geen tot nauwelijks meer een auto nodig zou hebben. Bovendien kan zo ook *urban sprawl* buiten de stadsgrenzen tegen worden gegaan.

Met de vraag wat de ruimtelijke gevolgen van binnenstedelijke verdichting zijn richt dit artikel zich op de Noorse hoofdstad Oslo. In het licht van stadsvernieuwing is het een interessante casus omdat de stad sterk in aanbouw is. Veel oude centrale havengebieden en voormalige industriegebieden worden op dit moment omgevormd tot woongebieden. In Oslo wordt actief gebouwd volgens de verdichtingsstrategie, met name rondom OV-knooppunten.

Oslo, Noorwegen. Bron: Geonorge, 2022; OpenStreetMap, 2022.

Verdichting als duurzame beleidsstrategie

Uit onderzoek van het transporteconomisch instituut in Oslo (TØI) blijkt dat verdichting een effectieve manier is om het autogebruik terug te dringen, en daarmee een duurzame manier van stadsplanning (nog los gezien van de aanwezigheid van een duurzame bouwconstructie of het ontwerp). Verdichting is dus ecologisch duurzaam. Maar in welk opzicht zijn deze wijken ook sociaal gezien duurzaam? Hoe inclusief is deze strategie en welke ruimtelijke consequenties heeft dit beleid?

Samen met een toenemende trend van mensen die naar (centrale delen van) de stad trekken, vergroot het compact bouwen op zeer centrale locaties de aantrekkelijkheid van stedelijke gebieden en stijgen de huizenprijzen vooral in de goed bereikbare delen van stadsregio's. Dit kan mogelijk leiden tot processen van gentrificatie. In dit geval gaat het – vanwege de bouw van nieuwe woningen op voornamelijk oude havengebieden – om het zogenaamde 'new build gentrification'. Simpel gezegd gaat dit over groepen met een lagere sociaaleconomische status die ofwel symbolisch of fysiek worden verdreven uit binnenstedelijke buurten die onderworpen zijn aan vergroenings- en verdichtingsprocessen. Dit zou erop kunnen duiden dat deze nieuwe wooncomplexen weinig inclusief zijn.

Ruimtelijk kapitaal

Naast dat gentrificatie vaak wordt gezien als een sociaal en cultureel proces, lijkt het in dit geval ook sterk te gaan om een ruimtelijk proces. Waar Pierre Bourdieu een onderscheid maakt tussen sociaal-, cultureel- en economisch kapitaal voegt de Zwitserse geograaf Patrick Rérat hier ruimtelijk kapitaal aan toe. Dit gaat over de mate waarin de ruimte kan worden gezien als een 'goed' dat je in meer of mindere mate kunt beheersen. Hiermee wordt de woonplaats een strategische beslissing, die mensen in staat stelt 'locatievoordelen' te verkrijgen bij het organiseren van hun dagelijks leven om het werk- en gezinsleven te kunnen combineren. Mensen die in centraal gelegen delen van de stad kunnen wonen, lijken hierdoor niet alleen beter toegang te hebben tot faciliteiten, maar ook meer mogelijkheden te hebben om zich van A naar B te verplaatsen. Dat locatie tegenwoordig belangrijk is blijkt wel uit de advertenties voor nieuwe woningen. Zo is het kennelijk belangrijker om te weten hoe snel je de meest centrale plekken in Oslo kunt bereiken nog voordat je weet wat je nieuwe woonplek je te bieden heeft. Als je gentrificatie dan ook door de lens van ruimtelijk kapitaal bekijkt, gaat het in zekere mate om een vorm van plaatsconcurrentie tussen verschillende groepen in de samenleving.

Tolwegen als duurzaamheidsinstrument

Mocht je daarentegen niet op een centrale plek in de stad wonen, omdat je bijvoorbeeld de voorkeur geeft aan een vrijstaande woning aan de rand van de stad, of omdat je nou eenmaal geen andere keuze hebt, dan is het idee dat je hiervoor zou kunnen compenseren, door een goede ov-verbinding of het bezitten van een auto. Mobiliteit, met name het gebruik van de auto is interessant in de Noorse context omdat er gebruik wordt gemaakt van een tolsysteem. Voor elke ring richting Oslo - in totaal drie - moet je een bedrag betalen van ongeveer 3 euro. Dit kan dus oplopen tot bijna 10 euro per keer. Meer duurzame manieren van transport – in dit geval de elektrische auto – worden beloond, en krijgen 50 procent korting op de tolbetaling. In feite is het positief dat minder vervuulende auto's korting krijgen, maar dit kan de ongelijkheid versterken voor diegenen die niet in staat zijn om een elektrische auto aan te schaffen, maar hun auto toch nodig hebben om bijvoorbeeld naar hun werk te gaan.

Daarnaast heeft Oslo een vrij uitgebreid metro-, bus-, tram-, trein- en bootnetwerk. Uit onderzoek blijkt echter dat minder welvarende buurten in Oslo een minder goede toegankelijkheid kennen en

De wijk Sørenga met Barcode op de achtergrond. Bron: Marieke van der Star.

ook dat het openbaar vervoer er minder frequent gaat dan in meer welgestelde buurten. Dit lijkt in het bijzonder problematisch wanneer vanwege klimaatmaatregelen het gebruik van de auto wordt afgeremd, maar ook niet iedereen de mogelijkheid heeft om in de meer centrale delen van de stad te wonen met een uitstekend uitgerust openbaar vervoer netwerk.

Het is problematisch als blijkt dat delen van de stad en duurzame vervoerswijzen alleen voorbehouden zijn aan de happy few

De fjordstad

Bjørvika (bestaande uit Barcode en Sørenga) is één van die nieuwe stadsdelen, langs het fjord, die in het afgelopen decennium zijn ontwikkeld. De buurt bestaat zowel uit woningen als kantoorpanden en is gebouwd op zogenaamde 'brownfields', gebieden die voorheen werden gebruikt als havengebied en nu geen dienst meer doen. Pal tussen de nieuwe woningen en het centraal station staat Barcode (mede ontworpen door het Rotterdamse architectenkantoor MVRDV), een schakeling van kantoor- en woontorens met onder andere bedrijven als PwC en Deloitte.

In totaal worden er in de wijk zo'n 5000 nieuwe woningen gebouwd. De gemiddelde prijs per m² is vrij hoog (9700 euro per m² in 2019), vergeleken met 7200 euro per m² in Oslo, vooral vanwege de gunstige ligging op vijf minuten lopen van het centraal station. De wijk maakt deel uit van de stedelijke verdichtingsstrategie. Hoewel de dichtheid van de kantoren en woningen nog laag lijkt in vergelijking met wereldsteden als New York, Londen en Amsterdam is de dichtheid voor Noorse begrippen vrij hoog gezien de relatief lage dichtheid elders in de stad. Zo zijn er binnen de ring ook veel vrijstaande villa's en rijtjeshuizen te vinden.

Initieel was de gedachte dat Bjørvika een inclusief stadsdeel moest zijn voor allerlei verschillende groepen uit de samenleving, met daarbij voor iedereen toegankelijke openbare ruimtes. Het idee

*Bjørnvika/Sørenga met het Munch museum op de achtergrond.
Bron: Marieke van der Star.*

was dat er woningen in alle prijsklassen gebouwd zouden worden. Zo zou tenminste tien procent van de woningen moeten bestaan uit 'goedkope' woningen. Tegelijkertijd heeft de gemeente ook als doel om de creatieve klasse naar Oslo te halen, zodat de stad ook op wereldniveau meeconcurrert voor toeristen, hoogopgeleide migranten en investeringen in het bedrijfsleven. Hoewel beide doelen op het eerste gezicht ambitieus en inclusief klinken, roept het tegelijkertijd de vraag op hoe verenigbaar ze zijn.

De wens om de creatieve klasse naar het stadsdeel te halen, lijkt in ieder geval gelukt

Uit onderzoek van Bengt Andersen en Per Gunnar Røe blijkt dat in principe alle openbare ruimtes – inclusief het zo populaire aangelegde strand – toegankelijk zijn voor een ieder. Tegelijkertijd blijft de vraag hoe inclusief de woningvoorraad is, gezien het feit dat vandaag de dag maar vijf procent van de woningen gerekend kunnen worden binnen de goedkope prijsklasse. Achteraf blijkt dit dan ook nog te gaan om studentenwoningen in het duurdere segment. Hoewel het percentage sociale huurwoningen in heel Noorwegen, en ook in Oslo laag ligt (3,3%), is er in de wijk geen enkele sociale huurwoning te vinden. En dat terwijl de vraag naar sociale huurwoningen tegenwoordig groot is. Initieel was het de bedoeling dat tien procent van de woningen beschikbaar zou zijn voor achtergestelde groepen in de samenleving. Van deze belofte is tot nu toe weinig terechtgekomen.

De creatieve klasse

De inwoners van de wijk beschikken in ieder geval over economisch kapitaal. Zo is het bruto-inkomen van de inwoners een stuk hoger dan elders in de stad (gemiddeld jaarinkomen van 77.500 euro in 2021, tegenover 56.300 euro in Oslo). Binnen de ring is dit de

wijk waar mensen met gemiddeld het hoogste inkomen wonen. Daarnaast heeft zo'n twee derde van de bewoners een hoog opleidingsniveau (hogeschool of universiteit), tegenover 53% in Oslo. De wens om de creatieve klasse naar het stadsdeel te halen, lijkt in ieder geval gelukt.

Het idee van een compacte stad om het energieverbruik en de CO₂-uitstoot te reduceren door duurzamer transport lijkt *an sich* positief. Toch wordt dit problematisch als blijkt dat er een ongelijke ruimtelijke verdeling ontstaat en dat centrale plekken in de stad, een aantrekkelijke woonlocatie en duurzame vervoerswijzen alleen voorbehouden zijn aan de happy few. Als duurzame vervoerswijzen richting de stad onvoldoende prioriteit krijgen en het gebruik van de auto in en uit de stad ook nog eens extra wordt belast, is het ook moeilijk om te compenseren voor een lager ruimtelijk kapitaal en leidt dit tot ruimtelijke winnaars en verliezers.

Literatuurselectie

- Andersen, B., & Røe, P. G. (2017). Arkitektur og sosial ulikhet i Oslos vannkant. I: Ljunggren (red.) Oslo ulikhetenes by. Cappelen Damm, Oslo, 325-338.
- Cavicchia, R. (2022). Urban densification and exclusionary pressure: emerging patterns of gentrification in Oslo. *Urban Geography*, 1-23.
- Lunke, E. B. (2022). Modal accessibility disparities and transport poverty in the Oslo region. *Transportation Research Part D: Transport and Environment*, 103, 103171.
- Rérat, P. (2018). Spatial capital and planetary gentrification: residential location, mobility and social inequalities. *Handbook of Gentrification Studies*. Edward Elgar Publishing.
- Røe, P.G., Kjærås, K.E.A. & Haarstad, H. (2022). The Spatialities of the Nordic Compact City. In: Jakobsen, P., Jönsson, E., Larsen, H.G. (eds) *Socio-Spatial Theory in Nordic Geography*. Springer, Cham.

Marieke van der Star (m.e.van.der.star@sosgeo.uio.no) is als PhD student verbonden aan de afdeling Sociologie en Sociale Geografie van de Universiteit Oslo, Noorwegen. Zij is verbonden aan het onderzoeksproject INCLUDE, wat zich richt op een sociaal inclusieve energietransitie. Marieke zal in haar PhD onderzoek gaan doen naar de sociaal-ruimtelijke gevolgen van stedelijke klimaat strategieën. Zij zal met register- en surveydata in Oslo de sociaal-ruimtelijke gevolgen op buurtniveau in kaart gaan brengen kijkend naar de woningmarkt, mobiliteit en verhuisbewegingen met behulp van concepten als gentrificatie en ruimtelijk kapitaal.

OPROEP!

Lijkt het je leuk een actieve(re) rol te hebben in het produceren van het blad dat je nu vasthoudt? Dat komt goed uit! AGORA is namelijk op zoek naar enthousiaste mensen voor verschillende functies binnen de redactie. Je zorgt dan samen met het bestuur en andere redactieleden ervoor dat AGORA jaarlijks vier boeiende nummers uit kan brengen.

Het gaat om onder andere de volgende rollen:

- **Redacteur:** het redigeren van artikelen of deelnemen in een themaredactie (je eigen nummer publiceren!).
- **Hoofdredacteur:** eindverantwoordelijk voor het reilen en zeilen van de redactie, van contact onderhouden met verschillende universiteiten, organiseren van (inter)nationale vergaderingen en nakijken van drukproeven tot het begeleiden van de themaredacties.
- **Webredacteur:** het bijhouden en doorontwikkelen van de website, met mogelijkheden en uitdagingen op zowel tekstueel als meer technisch vlak.
- **Productieteam:** het opbouwen en klaarmaken van de nummers voordat ze naar de drukker gaan, met mogelijkheden tot (door)ontwikkelen van de visuele identiteit van AGORA.

Wil je meer weten over één van deze rollen? Bijvoorbeeld over wat de rol leuk en interessant maakt, de redactie, verantwoordelijkheden of tijdsbesteding? Stuur dan vlug een mailtje naar agora.hoofdredactie@gmail.com.

IN MEMORIAM: GERT HEKMA (1951-2022)

Op 19 april 2022 overleed Gert Hekma. Hoewel hij al even gezondheidsproblemen had, was het overlijden onverwachts, en kwam het nieuws van zijn (gelukkig zachte) overlijden bij vrienden en collega's bijzonder hard aan. Voor de meeste geografen en planologen zal zijn naam niet per se een belletje doen rinkelen. Niet alleen omdat Gert Hekma socioloog en antropoloog is, maar ook omdat hij als docent homostudies aan de Universiteit van Amsterdam rond seks en seksualiteit werkte - onderwerpen die niet bepaald tot de standaard canon van de Belgische en Nederlandse geografie en planologie behoren. Trouwe AGORA-lezers zullen de naam Gert Hekma daarentegen wél kennen: hij schreef - niet toevallig - bijdragen voor de themanummers 'Seksualiteit' (2013-1) en 'Lust en liefde' (2020-4). Voor mij was het themanummer 'Seksualiteit' mijn eerste kennismaking met Gert en de rechtstreekse aanleiding om hem uit te nodigen voor een (druk bijgewoonde) lezing in Leuven in november 2012. Hij droeg satijn en Adidas, zoals hij altijd bleek te doen. Het was mijn eerste ontmoeting en er zouden er nog vele volgen, de meeste daarvan in zijn geliefde Amsterdam, waar hij woonde in een huis (maar zeg gerust bibliotheek, inclusief audiotour) op de Wallen.

is (bewust) nooit ver weg. Hekma neemt het op voor mensen wiens voorkeuren niet geaccepteerd worden. Meer zelfs, de kern van Hekma's werk is, althans in mijn ogen, dat hij radicaal alle vormen van seksualiteit en seks gelijk stelt. Voor hem is er geen onderscheid tussen goede of slechte seks, tussen seks die binnen en buiten de normen valt. Zijn boek (hij noemde het zelf steevast 'boekje', anderen noemen het zijn magnum opus) "ABC van perversies" is daar het mooiste voorbeeld van. Het is een olijsting, met uitleg, vaak ook zinnenprikkelende beelden, en her en der persoonlijke suggesties van alle vormen van seks die buiten de heteronorm vallen. Trouwens, het waren psychiaters die aan het einde van de 19de eeuw het woord perversie ontwikkelden voor alle seksuele variaties op de heteronorm en ze als psychische stoornissen benoemden (zie hier de link met Foucault's werk). De meeste woorden

voor perverse interesses, zo legt Hekma uit in de inleiding van zijn boek, werden ook in die tijd uitgevonden: homoseksualiteit, met als variaties uranisme en seksuele inversie, sadisme en masochisme, pedofilie, fetisjisme, exhibitionisme, voyeurisme, zoöfilie, necrofilie, coprofilie, travestie en vele andere termen die we inmiddels zodanig gewend (zoals heteroseksualiteit) of al lang weer vergeten zijn (zoek gerust eens agorafilie op). Alle vormen van lust en seks komen aan bod, alfabetisch gerangschikt, en worden hierdoor als gelijken voorgesteld. En zo heeft Hekma het ook bedoeld. Al moet de heteronorm, die coitale heteroseks binnen een monogame relatie vooropstelt, wel wijken.

Het radicaal doortrekken van dit gelijkheidsprincipe bepaalde Hekma's denken en handelen, zijn manier van zijn en doen. Het dragen van satijn en Adidas is niet toevallig: in een interview met Folia beschrijft hij hoe hij als jongetje in Bedum naar de satijnen voetbalbroekjes van dorpsgenoten keek die op zondag naar het voetbalveld gingen, terwijl hij naar de kerk moest. "Die jongens bezorgden me een waas voor de ogen. Wat geil! Voetbal was toch zeker veel leuker dan de kerkgang? Tegenover de soberheid van de gereformeerden en hun afkeer van alles wat glimt en glanst, symboliseerde satijn voor mij vrijheid, lichamelijke en erotiek. Satijnjongens waren extra aantrekkelijk omdat ze een stof droegen die eigenlijk niet bij mannen paste. Als voetballende 'satinisten' waren ze mannelijk en onmannelijk tegelijk. Dat sprak me geweldig aan."

Utopie in de dagelijkse praktijk

Hekma droomde niet van een utopische wereld waarin alle perversies geaccepteerd en gelijk waren; hij doceerde en publiceerde alsof die utopie nu al bestaat. Meer zelfs, hij belichaamde die utopie, *he was unapologetically queer*. Hij provoceerde bovendien graag. Zijn denken was zo vrij, hij dacht los van maatschappelijke normen, en

Zijn encyclopedische kennis over homoseksualiteit gaat van de 18de eeuw tot de hedendaagse homo- en queer scene

Historiek van homoseksualiteit

Hekma's werk beslaat alles over het leven, denken en schrijven over homoseksualiteit. Zo beschreef hij hoe de 18de eeuwse homoseksualiteit werd 'uitgedokterd' (hij was een Foucault-adept) terwijl er overal strenge straffen (in Nederland ook doodstraffen) stonden op sodomie of anale seks. Zijn encyclopedische kennis over homoseksualiteit gaat van de 18de eeuw tot de hedendaagse homo- en queerscene, Hekma kent alles wat academisch én activistisch met homoseksualiteit te maken heeft. Hij brengt daarbij alle mogelijke fetisjes en perversies in kaart - het lijntje met Markies de Sade die de politieke, culturele, lichamelijke en filosofische mogelijkheden van seks buiten het boekje verkende

daagde daardoor de heersende normen in verschillende contexten uit. Hij hield zich graag bezig met het soort vragen en debatten waar de meerderheid van de maatschappij zich oncomfortabel bij voelt en zocht bewust de marginale wetenschap op, omdat vandaaruit vernieuwing komt. Hij leerde me een, voor mij volledig onbekende, ondergrondse Amsterdamse gay scene kennen, en slaagde er ook bij mij meermaals in om me te confronteren met mijn eigen vooroordelen en normatieve denkkaders. Hekma was voor mij dan ook een *eye-opener*, een portaal naar een andere wereld, een voorbeeld van hoe we anders kunnen zijn en doen, ook in onze lessen en onderzoek.

Nochtans was ik het niet altijd met hem eens. Hij hield naar mijn gevoel soms erg weinig rekening met (intersecties van) structurele machtsverhoudingen in de maatschappij en hoe die mee onze seksuele verlangens vormgeven, of hoe en waar we die kunnen uiten. Dat ik vooral homoplekken leerde kennen maar veel minder plaatsen waar bijvoorbeeld vrouwen hun seksualiteit vrijelijk konden beleven, is daar niet vreemd aan en wijst mogelijks ook naar de blinde vlekken die Hekma zelf had. En ook zijn argumentatie dat seksistische of homofobe misdrijven geen aparte categorie in het strafwetboek hoeven, omdat deze gewoon onder geweldsmisdrijven kunnen vallen, vond ik niet altijd even overtuigend. Maar de vanzelfsprekendheid dat onze seksuele verlangens een plaats hebben aan de universiteit, in de aula's, in ons onderzoek of in de manier waarop we ons kleden, dat leerde ik van hem, en daarmee heeft hij voor altijd mijn kijk op de academische wereld (en eigenlijk ver daarbuiten) veranderd.

Hekma kent alles wat academisch én activistisch met homoseksualiteit te maken heeft

Grenzen van de utopie

Wie begrijpt waar Gert Hekma voor staat, begrijpt ongetwijfeld ook dat Hekma van oordeel was dat over alles moet kunnen gesproken en gedebatteerd worden, ook en vooral aan de universiteit. Daarmee tastte hij de grenzen van de academische vrijheid af. Of beter gezegd: zijn radicaal doortrekken van ideeën rond seksuele gelijkheid deden hem botsen met de grenzen van het academisch debat, wat hem niet altijd in evenveel dank afgenomen werd. Zo vond hij dat alle mensen recht hebben op seksuele verlangens, en dus ook kinderen. Bovendien maakt het in zijn optiek niet uit met wie kinderen die verlangens uittesten, of dat nu om een twaalfjarige leeftijdsgenoot dan wel een (veel) ouder persoon gaat, het enige wat telt is dat het kind daar zelf mee instemt. Voor velen praatte hij hier pedofilie mee goed, bovendien versterkt door het openlijk steunen van de oprichting van de pedofilieclub Martijn. Zijn publieke uitspraken kwamen hem op doodsbedreigingen te staan en kostten hem een promotie naar professor (hoofddocent) homogeschiedenis aan de UvA. Ook binnen activistische kringen moest hij het meer dan eens ontgelden en moest hij zich terugtrekken uit het comité van de Canal Pride in Amsterdam. Ook andere uitspraken, zoals over de islam en pedofilie, kwamen hem duur te staan en zorgden ervoor dat bij het vallen van de naam Gert Hekma het woord controversieel nooit veraf is. Nochtans zouden deze controverses ons net ook kunnen toelaten te reflecteren over welk soort debatten we wel en niet relevant en acceptabel vinden, als academisch discours of in publieke optredens, en wat we hieruit

kunnen leren over machtsrelaties in de bredere maatschappij en het vormgeven van onze kennisproductie.

Hekma daagde de heersende normen in verschillende contexten uit

Erfenis

In 2017 ging Hekma -verplicht- op emeritaat. Daar vond hij zelf niets aan, voor hem was een pensioen wachten op de dood. Zijn pensioensviering in de vorm van een conferentie duurde twee dagen en heette toepasselijk "Pleasures and Perils. Confronting Erotic Diversions". De functie van docent homostudies (hij noemde het zelf liever flickerstudies) verdwijnt hiermee, de afdeling homostudies heet nu sex and gender studies (meer gender dan seks, zei hij daarover). Hekma laat een indrukwekkende hoeveelheid academische en populariserende schrijfsels achter, die terug te vinden zijn op de website die hij vorig jaar lanceerde.

Een goede academicus ben je evenwel niet enkel op papier maar ook en vooral in je dagelijkse praktijk. En dat geraakt misschien wel wat makkelijk ondergesneeuwd in een terugblik op Hekma's impressionante, provocerende, en bij momenten controversiële, carrière en leven: hij moet een van de hartelijkste en meest genereuze mensen zijn die ik ooit heb gekend. Jonge onderzoekers zoals ik konden op zijn nimmer aflatende steun rekenen. Hij had altijd tips en advies klaar, stuurde te pas en te onpas programma's van conferenties door, want 'ook als je er niet kan zijn, dan nog kunnen de namen en onderwerpen ooit nuttig zijn' en maakte altijd tijd om af te spreken, te praten en luisteren.

Op zijn doodsprentje schreef zijn man Mattias Duyves 'The world will always welcome lovers', de tekst van zijn ex libris. Een mooier beeld dan de utopie die Gert Hekma naar deze wereld bracht, bestaat allicht niet.

Je wordt gemist, Gert.

Literatuurselectie

Hekma, G. (2009) ABC van de perversies. Amsterdam: Meulenhoff.

Hekma, G. (2013) Homoleven: rijke traditie, schamele politiek. AGORA Magazine 29 nr. 1, pp.8-11.

Hekma, G. (2016) Speaking on 'pedophilia' and its consequences. In: Academia and Identity – When research meets Activism. Eds: De Craene, V. & M. Wasserbauer, Gent & Antwerpen, pp. 36-38.

Hekma, G. (2020) Geheime homoseks op publieke toiletten. AGORA Magazine, 36 nr. 4, pp. 13-15.

Hekma, G. (s.d.) www.gertheekma.nl, laatst geraadpleegd op 24/07/2022.

Valerie De Craene (Valerie.De.Craene@vub.be) is onderzoeker aan Cosmopolis (VUB) en gastprofessor sociale en economische geografie (UGent). Ze is redacteur van AGORA.

SEKSENDE

GEOGRAFEN

Vooraleer u denkt dat ik hier het seksleven van mezelf of dat van mijn medegeografen uit de doeken ga doen: geen zorgen, dat doe ik (bijna) niet. Wel ga ik uitleggen waarom seksende geografen meer is dan een prikkelende titel, en eigenlijk zelfs een wetenschappelijke en maatschappelijke relevantie heeft.

Ergens tussen twee corona-lockdowns door, verdedigde ik aan de KU Leuven mijn doctoraat. Toen dat ook geofficialiseerd werd bij wijze van social media post, antwoordde een vriend die ik nog kende uit de lagere school: "Proficiat! Lijkt superinteressant, heb je ergens iets geschreven voor leken zoals ik?". Ai. Al jaren loop ik te roepen over het belang van academische teksten toegankelijk te maken voor een breed publiek, en daar staarde die spiegel me confronterend aan. Neen, dat had ik niet. Al is er, behalve tijdsgebrek en al heel blij dat het proefschrift eindelijk afgerond was, ook een andere reden waarom die handige, Nederlandstalige, vier pagina's tellende samenvatting ontbrak: ik durfde niet. Heel kort door de bocht zou je eigenlijk kunnen stellen dat mijn doctoraat gaat over waarom geografen (en bij uitbreiding onderzoekers uit alle disciplines) die onderzoek doen naar seksualiteit niet serieus worden genomen. En laat dat nu net zijn wat ik dus ook riskeer op te geven met een artikel zoals dit, waarbij iedereen (zij het dan binnen het bereik van dit onvolprezen AGORA-magazine) effectief gaat weten dat 'doctor in de geografie' eigenlijk betekent dat ik onderzoek doe naar... wel ja, seks(ende geografen). Dit schrijven

voelt dan ook een beetje aan als uit de kast komen, maar bon, alles voor de wetenschap.

Hoe het begon

Vooraleer ik definitief van mijn academisch voetstuk val, toch nog dit. Ooit begon ik namelijk aan mijn doctoraat op het thema geopolitiek en migratie (klinkt goed, toch?). Alleen, dat werkte voor geen meter. Net toen ik op het punt stond er de brui aan te geven, bleek een van mijn promotoren de allereerste (ja, ooit) Europese geografie van seksualiteit conferentie mede te organiseren. Ik had hier nog nooit van gehoord, en allicht om dezelfde reden als u dit artikel bent beginnen lezen, ging ik in Brussel luisteren naar wat geografie van seksualiteit juist was. In mijn opleiding tot geograaf had ik namelijk nooit iets gehoord over gender of seksualiteit, laat staan dat ik me een voorstelling kon maken van wat geografie daarmee te maken had.

Eenmaal ter plekke ging een hele nieuwe wereld voor me open, en ik besloot daar en dan mijn onderzoek om te gooien naar 'iets met geografie en seksualiteit'. Dat 'iets' bleek heteronormativiteit

in het uitgaansleven van studenten in Vlaanderen, en hoe bepaalde normen rond gender en seksualiteit worden ge(re)produceerd op verschillende plaatsen door de manier van drinken, dansen, drugs, kleden, flirten, vechten, etc.. (Terzijde, maar daar schreef ik wél al een AGORA-artikel over.) De opzet was trouwens best innovatief: studenten geografie gingen als deel van een vak 'geografische onderzoeksmethoden II' zelf op stap om te observeren op verschillende fuiven, en namen zelf interviews en focusgroepgesprekken af met studenten, soms vrienden en familie. Op die manier brachten we seksualiteit in het geografiecurriculum, en konden studenten als onderzoekers aan de slag in een *real life* onderzoeksproject. En hoewel de klemtoon in de eerste plaats lag op studenten kennis laten maken met kwalitatieve onderzoeksmethoden, bleken studenten ook met heel erg rijke en waardevolle onderzoeksresultaten te komen. Wellicht zelfs beter dan ervaren onderzoekers, omdat ze als insiders beter en sneller toegang hadden tot sommige plaatsen en informatie, én omdat ze bepaalde culturele en andere gevoeligheden beter kenden en begrepen.

Onderzoek naar seksualiteit brengt iets helemaal anders teweeg dan geopolitiek en migratie

Persoonlijke passie

Kortom, een win-winsituatie, of zo lijkt het toch. Want hoewel er ook een heel aantal studenten waren die deze opdracht interessant en leuk vonden en aangaven zelf meer bewust te zijn geworden van hun eigen normen rond gender en seksualiteit, was er ook weerstand. Niet iedereen vindt het prettig om vragen rond persoonlijke en vaak intieme kwesties te stellen. Sommige studenten verschuilden zich wel eens achter autoriteitsargumenten ("Ik zou je deze vraag zelf niet stellen maar het moet van de prof: heb je al een onenightstand gehad?"), terwijl anderen de wetenschappelijkheid van kwalitatief onderzoek in twijfel trokken. Evengoed gaven sommige studenten aan niet te begrijpen waarom seksualiteit eigenlijk een deel van het geografiecurriculum is. Er waren toch zeker wel belangrijkere thema's zoals klimaatopwarming, vluchtelingencrisis of de economische crisis? Meer zelfs, de enige reden waarom seksualiteit in dit vak werd gegeven, was volgens een aantal studenten onze persoonlijke interesse en passie voor het onderwerp. En, zo vroeg men zich al snel af, had het niet ook te maken met onze seksuele identiteit? Een nieuwsgierigheid die expliciet werd gemaakt door een ietwat beschonken studente op een studentenfeestje die me vroeg: "ben jij lesbisch?".

Interessanter dan die vraag is evenwel waarom er zo hard gezocht werd naar een persoonlijke motivatie voor mijn interesse in onderzoek naar seksualiteit, iets wat me merkkelijk minder (lees: niet) overkwam toen ik onderzoek deed naar geopolitiek en migratie, of bij collega's die onderzoek doen naar erosie, vastgoed of plattelandsontwikkeling. Studenten waren trouwens niet de enigen die zich anders gedroegen sinds mijn verandering van onderwerp. Waar geopolitiek en migratie eerder altijd volstond als antwoord bij collega's, vrienden en familie die vroegen waar mijn onderzoek over ging, had seksualiteit of zelfs het dunder klinkende heteronormativiteit niet hetzelfde effect. Mensen waren duidelijk nieuwsgieriger, ze stelden meer en specifieke(re) vragen, gaven ongevroegd tips over hoe ik mijn onderzoek best aanpakte,

of boden zich vrijwillig aan of weigerden meteen om deel te nemen aan mijn onderzoek, zelfs als het niet eens in me opkwam hen te vragen. Sommigen vroegen dan weer seksadvies aan mij, terwijl anderen mijn onderwerpskeuze als een teken zagen dat ik, net als zichzelf, niet voldeed aan de heteronorm en bij mij bevestiging zochten dat er ook met hen niets 'mis' is. Er werden positieve en negatieve opmerkingen gemaakt, zowel over mijn functioneren als onderzoeker en lesgever als over mijn persoonlijk leven.

Het mag duidelijk zijn: onderzoek naar seksualiteit brengt iets helemaal anders teweeg dan geopolitiek en migratie, niet alleen bij de mensen rondom mij maar ook bij mezelf. Tijdens de lessen benadrukte ik veel meer dan anders de academische en maatschappelijke relevantie van seksualiteit, en vragen over mijn onderzoek probeerde ik altijd te beantwoorden met een mix van jargon ("de reproductie van heteronormativiteit in het Vlaamse nachtleven") en autoriteitsargumenten in de hoop geloofwaardiger over te komen als academica (doorgaans met weinig succes).

Marginalisatie van (geografisch) seksualiteitsonderzoek

Nu had ik natuurlijk al die vragen en opmerkingen die ik in mijn dagelijkse werkcontext kreeg kunnen negeren. Maar het structurele karakter van al deze incidenten ontging me niet. Meer zelfs, ik merkte dat ook mijn collega-geografen die bezig zijn met seksualiteit soortgelijke ervaringen hadden. Door mijn eigen ervaringen en die van mijn internationale collega's bij elkaar te leggen, en voortbouwend op inzichten uit feministisch en queer onderzoek, leerde ik dat er eigenlijk twee overlappende kaders zijn die de opvallende reacties rond seksualiteitsonderzoek verklaren. Het eerste is dat sociaal-constructivistische benaderingen, die stellen dat er geen neutrale objectieve realiteit is maar dat wij mee de werkelijkheid bepalen en daar betekenis aan geven en ontlenen, meer en sneller in vraag worden gesteld dan positivistische benaderingen. Simpel gesteld: cijfers, percentages of kaarten worden veel sneller beschouwd als een correcte voorstelling van het fenomeen dat we onderzoeken (een 1-op-1 relatie met de werkelijkheid), terwijl veel kwalitatieve methoden worden beschouwd als louter (en vaak persoonlijke en bevooroordeelde) interpretaties van de onderzoeker en 'dus' minderwaardig. Nochtans bestaat er heel wat literatuur die het idee van de objectieve neutrale onderzoeker die vanop een afstand alles feilloos observeert en analyseert al lang vakkundig onderuit heeft gehaald. En ja, er bestaan ook kwaliteitscriteria voor kwalitatief onderzoek, het is een fabel dat zomaar alles kan en mag binnen sociaalwetenschappelijk onderzoek. Eigenlijk is de dominante manier van onderzoek doen heel erg gericht op wat dan heet een 'mannelijke wetenschapspolitiek': rationeel, objectief, afstandelijk, neutraal, en dus zeker niet emotioneel, lichamelijk, geëngageerd of betrokken. En, laten die laatste kenmerken nu net tot de kern behoren van heel wat seksualiteitsonderzoek.

Een tweede kader is de blijvende verdachtmaking van of preutsheid rond alles wat met seks en seksualiteit te maken heeft, zowel in de maatschappij als in de academische wereld. Seks werkers, seksspeeltjesverkopers, porno-acteurs of dus ook onderzoekers naar seks en seksualiteit: die zullen wel een persoonlijke reden hebben waarom ze dat willen doen, en zelden zal die reden als normaal of geaccepteerd worden beschouwd. Er is met andere woorden nog steeds een stigma of taboe rond (onderzoek naar) seks, het is eigenlijk een 'vuil' beroep. Al is het voor de ene nog 'vuiler' dan voor de andere: het zal voor een jonge vrouw makkelijker zijn om onderzoek te doen naar pedofilie dan voor een oude man, om maar een voorbeeld te geven. Leg die twee kaders bij elkaar, en je begrijpt waarom seksualiteitsonderzoek wordt gemarginaliseerd. Ondanks dat het als geen ander heteronormatieve structuren aankaart, en zo helpt machtsverhoudingen te veranderen, in de wetenschap én de maatschappij.

Niet zonder gevolgen

Daarmee wordt duidelijk hoe het komt dat mijn verandering van onderwerp zo'n grote verandering in appreciatie van mijn onderzoek en mij als onderzoeker en lesgever teweeg bracht. De vraag die zich (althans voor mij) opdroeg, is wat de gevolgen zijn, voor mensen zoals ik die onderzoek doen naar seksualiteit, maar ook voor het soort onderzoek dat we kunnen voeren én voor de manier waarop dit onze onderzoekscontext vormgeeft. Want die gevolgen zijn niet min.

Ten eerste, onderzoek doen naar seksualiteit wordt een pak moeilijker: omdat je je vaak harder moet bewijzen, omdat het emotioneel niet altijd meevalt om te gaan met de vele micro- en macro-agressies die je te verwerken krijgt, omdat het vaak net zo persoonlijk is of wordt, omdat het in sommige nationale (Hongaarse, Franse, Braziliaans, Poolse, ...) of onderzoekscontexten simpelweg gevaarlijk kan zijn, omdat er minder financieringsmogelijkheden voor zijn, omdat je daardoor minder voorbeelden hebt, omdat het onderzoeksveld waarin je je begeeft kleiner is en er dus minder publicatiemogelijkheden of conferenties zijn waardoor carrièrekansen kunnen slinken in een hypercompetitieve omgeving, etc.

De marginalisatie van seksualiteitsonderzoek is al helemaal aanwezig in geografie, dat in de Lage Landen vaak binnen de 'exacte' wetenschappen valt en zichzelf doorgaans als een 'harde' wetenschap ziet, en daardoor niet altijd veel oog heeft voor de machtsverhoudingen tussen verschillende onderzoeksstromingen binnen de eigen discipline. Het is niet toevallig dat ik de eerste (en voorlopig enige) ben in België met een doctoraat in geografie van seksualiteit, of dat seksualiteit op een uitzondering door een geëngageerde prof na nog steeds volledig ontbreekt in het geografiecurriculum. Meer zelfs, geografie als discipline (ook buiten België) reproduceert ongelijke machtsverhoudingen, door bepaalde onderwerpen (seksualiteit, emoties, ...) lichamen (andersvalde, zwarte, vrouwelijke, seksuele, ...) en methodes

Een aantal van de reacties die ik kreeg sinds de verandering van mijn doctoraatsonderwerp. Bron en copyright: auteur

(kwalitatief, feministisch, belichaamde, queer, ...) als ondergeschikt of irrelevant te beschouwen, terwijl andere mensen, onderwerpen en methoden als het ware automatisch een vorm van autoriteit, geloofwaardigheid en legitimiteit krijgen. Mijn eerste onderwerp geopolitiek en migratie sloot veel dichterbij de laatste soort, en de privileges die daarmee gepaard gingen heb ik moeten opgeven door onderzoek naar geografie van seksualiteit te gaan doen.

De marginalisatie van seksualiteitsonderzoek is al helemaal aanwezig in geografie

Aseksuele onderzoekers

Ten tweede, ook binnen disciplines en onderzoeksstromingen waar sociaal-constructivistisch onderzoek wel gangbaar is en zelfs geapprecieerd wordt, blijven we als seksualiteitsonderzoekers onvolledige vormen van kennis produceren. In onze publicaties of lezingen doen we er alles aan om vooral *niet* als een onderzoeker die ook seksuele verlangens heeft over te komen, laat staan seks(ualiteit) als methode in te zetten. Herinner je de hierboven uitgelegde dominante mannelijke wetenschapspolitiek. Door die politiek hebben we namelijk geleerd dat professioneel zijn betekent dat je objectief, neutraal, afstandelijk bent. Seksuele opwinding valt evenwel onder lichamelijk en emotioneel, en bovendien vinden we alles wat met seks te maken heeft toch vooral iets dat tot de privésfeer behoort. Daardoor spreken en schrijven we in academische teksten vaak over seks en seksualiteit in de meest afstandelijke en abstracte bewoordingen, omdat we willen voldoen aan normen over wat acceptabel onderzoek is, en om te vermijden dat het stigma dat aan seksualiteitsonderzoek kleefte ook aan ons eigen lichaam blijft plakken.

We (re)produceren het beeld van de aseksuele onderzoeker, die geen persoonlijke redenen heeft om onderzoek naar seksualiteit te doen en dit enkel uit puur academische overwegingen doet, die zich professioneel kleedt wanneer we op veldwerk gaan om zeker geen foute verwachtingen te creëren, en die nooit of te nimmer zal flirten, laat staan seks hebben (taboe!), met deelnemers aan je onderzoek. Dat mag dan op het eerste zicht misschien logisch klinken, maar dat is het eigenlijk helemaal niet. Een geograaf die onderzoek doet naar erosie wordt plots ook geen slechte onderzoeker omdat die dit persoonlijk interessant vindt, of zijn onderzoeksresultaten kan toepassen in de eigen moestuin, of in ware Indiana Jones stijl inclusief kaki broek op veldwerk gaat. En wie onderzoek doet naar de ongelijke geografie van de koffie-agroketen en zo de ongelijke machtsverhoudingen tussen koffieboeren en aandeelhouders van Starbucks in kaart brengt, blijft dezelfde onderzoeksvaardigheden behouden, zelfs als die al eens een kopje koffie durft te drinken, of wie weet zelfs... lekker vindt. Meer zelfs, binnen sociaal-constructivistisch onderzoek wordt het volledig onderdompelen in en deelnemen aan allerlei dagelijkse activiteiten die het onderwerp zijn van je onderzoek net gezien als een effectieve en waardevolle methode om het fenomeen dat je onderzoekt volledig te begrijpen. Daarbij wordt transparantie over de structurele positie van de onderzoeker ten opzichte van het onderzoeksveld en de persoonlijke ervaringen daarin net als essentieel beschouwd om te begrijpen hoe het onderzoek tot stand is gekomen. Reflexiviteit over onze ervaringen en lichamelijke emoties is dan ook een prioriteit geworden binnen onderzoeksagenda's, net omdat het inzicht geeft

over de machtsrelaties die zich binnen onderzoek afspelen. Maar blijkaar maken we een uitzondering voor seks en seksualiteit en beschouwen we leren door onze intieme en seksuele interacties als onprofessioneel of inferieur onderzoek.

Het persoonlijke is politiek

Het ontkennen (of verbieden) van seks tussen onderzoekers en onderzoekssubjecten betekent dat onderzoek en het persoonlijk leven totaal verschillende sferen van het leven zijn, of zouden moeten zijn. Nochtans is dit net de epistemologische basis waar sociaal-constructivistisch onderzoek op rust, namelijk dat de artificiële grens tussen onderzoek en 'het echte leven' onmogelijk te trekken is, omdat onderzoek op ieder moment deel kan worden van ons leven en ons leven delen van ons onderzoek kunnen worden. De grens tussen wie een onderzoeksdeelnemer is, en wie een vriend, minnaar of (seksuele) partner is daardoor ook onmogelijk te trekken, in seksualiteitsonderzoek, maar ook daarbuiten. Bovendien is de keuze om seks als een aparte categorie van interactie te zien ook geen neutrale keuze. Dit past in een onderzoekstraditie en -politiek waarbij niet-lichamelijke vormen van leren en onderzoeken worden bevoordeeld.

En er zijn ook politieke redenen. Door ver weg te blijven van de materialiteiten lichamelijke van seks wordt het idee dat onderzoek heteronormatief is niet gecontesteerd en zelfs gereproduceerd, en blijft het stigma op iedereen die buiten de heteronorm valt hangen. We moeten met andere woorden erkennen dat onderzoekers van seksualiteit, inclusief geografen, ook seksuele verlangens hebben, als we methodologisch en ethisch beter onderzoek willen doen en de heteronormatieve machtsverhoudingen in de maatschappij ten goede willen veranderen. Doen we dat niet, dan blijven we bepaalde vormen van kennis negeren en zelfs structureel uitsluiten, en kunnen we de wereld rondom ons nooit ten volle begrijpen. Seks is net zoals heel veel andere onderzoeksdomeinen een deel van het leven, en er is fundamenteel geen enkele reden om seks(ualiteit) per definitie anders te behandelen of uit onderzoek te weren. En dat betekent dus ook erkennen dat seksualiteit haar plaats heeft in geografie, en dat er binnen onderzoek plaats is voor seksende geografen. Al moeten we daar als seksualiteitsonderzoekers ook zelf voor durven uitkomen.

De keuze om seks als een aparte categorie van interactie te zien is ook geen neutrale keuze

Groetjes uit de marge

De opmerkelijke lezer heeft het natuurlijk al lang door: we hebben het al even niet meer gehad over seksualiteit en uitgaansleven, en zo verliep het ook in mijn doctoraat. In plaats van effectief meer onderzoek te doen naar geografie van seksualiteit, evolueerde mijn doctoraat naar onderzoek over *de ervaring van* onderzoek doen naar geografie van seksualiteit. Eigenlijk kan je stellen dat ik vanuit mijn eigen ervaringen als geograaf die onderzoek doe naar seksualiteit heb onderzocht wat de epistemologische ('wat kunnen we weten?'), methodologische ('hoe kunnen we dat weten?') en ethische ('is de manier waarop in overeenstemming met onze onderzoekswaarden?') modaliteiten zijn om (geografisch) seksualiteitsonderzoek te doen. Of nog: ik heb onderzocht welke normen er heersen rond onderzoek, en hoe die bepaalde vormen

van kennis normaliseren en andere marginaliseren. En, daaraan gerelateerd, hoe die normen de dagelijkse praktijk van onderzoek en dus ook de werkcontext van onderzoekers mee vormgeven, en verschillende processen van in- en uitsluiting creëren door micro- en macro-agressies tegen seksualiteitsonderzoek(ers). Soms gebeurt die uitsluiting subtiel (bv. door mijn expertise te verengen tot seksualiteitsonderzoeker en niet langer sociaal geograaf), soms gebeurt die al 'grappend' (wanneer een collega me feliciteert met het afronden van mijn doctoraat door "hoer-a!" te sturen of iemand me vraagt of ik voor mijn onderzoek dan per uur of per keer betaald word), soms gebeurt het expliciet, door te zeggen dat mijn onderzoek geen plaats heeft in het geografiecurriculum. En soms gebeurt het door zelfcensuur, wanneer het twee jaar duurt vooraleer ik een (hopelijk) toegankelijke tekst durf schrijven over mijn eigen onderzoek uit schrik om niet langer als volwaardige academica beschouwd te worden.

Voor de sceptische lezer die nu vindt dat ik mij (of wij ons) in een 'slachtofferrol' wentel en alleen maar klaag, geen zorgen. 't Is doorgaans prettig toeven in de marges van de wetenschap. Onze conferenties zijn toffer, en bovendien hebben verschillende feministische en queer onderzoekers al vaak aangetoond hoe vernieuwing net komt vanuit de marges van de wetenschap en zo bestaande kaders in vraag stelt. Dus ja, ik ben sociaal geograaf, maar wel een die onderzoek doet naar seks, seksualiteit en blijkaar dus ook seksende geografen. En ik ben er nog trots op ook.

Literatuurselectie

- Bell, D. (2007) *Fucking Geography, Again*. In *Geographies of Sexualities: Theory, Practices and Politics*, edited by K. Browne, J. Lim and G. Brown, 264. Farnham: Ashgate.
- Binnie, J. (1997) *Coming out of Geography: Towards a Queer Epistemology?*. *Environment and Planning D: Society and Space* 15, pp. 223–237.
- Bono, F., De Craene, V., Kenis, A. (2019) *My Best Geographer's Dress: Bodies, Emotions and Care in Early Career Academia*. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 101, nr. 1, pp. 21–32.
- De Craene, V., & Loopmans, M. (2014) *Students studying student sexuality: Methodological and ethical implications*. *Global Studies of Childhood* 4, nr. 4, pp. 276–285.
- De Craene, V. (2017) *Fucking geographers! Or the epistemological consequences of neglecting the lusty researcher's body*. *Gender, Place & Culture* 24 nr. 3, pp. 449–464.
- Rubin G. (1993) *Thinking Sex: Notes for a Radical Theory of the Politics of Sexuality*. In *The Lesbian and Gay Studies Reader*, edited by H. Abelove, M. Baraie & D. Halperin, pp. 3–44. New York: Routledge.

Valerie De Craene (Valerie.De.Craene@vub.be) is postdoctoraal onderzoeker aan Cosmopolis (Vrije Universiteit Brussel) en gastprofessor sociale en economische geografie (Universiteit Gent).

DENDERSTREEK, WOELIGE REGIO MET LEERZAAM LUISTERVERHAAL

We beginnen deze recensie met een quizvraag: "Wat hebben priester Daens, schrijver Louis-Paul Boon en voetballer Wesley Sonck met elkaar gemeen?". Het antwoord: ze komen allen uit de Denderstreek. Verder is deze regio de laatste tijd ook gekend door de opkomst van extreemrechts. De podcastreeks "Denderstreek, regio in woelige water" gaat hier dieper op in.

Deze podcast van het Hannah Arendt Instituut en de krant De Morgen focust hierbij voornamelijk op de steden Geraardsbergen, Ninove, Denderleeuw en Aalst, die langs de oevers van de Dender liggen. Drie afleveringen van een vijftigtal minuten bespreken de verschillende dynamieken die deze streek maken tot wat ze vandaag is. Daarbij deelt professor stadssociologie Stijn Oosterlynck (UAntwerpen) verschillende analyses en nuances met de luisteraars. Tussendoor komt in elke aflevering de *voxpop* meerdere keren aan bod waarbij vaak enkele quotes of couplet lokale stem geven (o.a. "Ze kommen a-lier" en "Ik ben geen racist, maar ik ben ne realist"). Journalist Ward Schoupe praat dit alles vlot aan elkaar en geeft voldoende tijd aan de verschillende gasten die aan het woord komen. Dit alles laat de luisteraar toe om op die manier een genuanceerd begrip te krijgen van de verschillende krachten die een rol spelen in deze streek.

Aflevering 1, 'Een streek in verandering', behandelt hoe de Denderstreek geëvolueerd is doorheen de tijd, waarbij de focus ligt op verschillende sociaaleconomische ontwikkelingen. We leren hier dat de nabijheid van Brussel en vlotte trein- en busverbindingen tussen de Denderstreek en de hoofdstad een belangrijke rol speelden in een recente migranteninstroom. Dat is voor meerdere regio's rondom Brussel het geval, maar de Denderstreek kent een specifieke voorgeschiedenis. De-industrialisering in de regio maakte woningen er relatief goedkoop, wat de Denderstreek extra aantrekkelijk maakte. Stijgende werkloosheid, armoede en deze snel veranderende demografische samenstelling zorgen voor frustraties en spanningen.

De taak die de politiek daarin speelt is de focus van aflevering 2, 'De politiek op zoek'. Hierbij komt niet alleen de rol van de verschillende beleidsniveaus aan bod, maar ook hoe steden en gemeenten bepaalde zaken aanpakken om problematische polarisatie tegen te gaan. De derde aflevering, 'Van rouw naar opbouw', bespreekt welke rol middenveldorganisaties kunnen spelen in de integratie van de verschillende bevolkingsgroepen en biedt een terugblik op de podcastreeks en een vooruitblik op de toekomst. Ons blijft bij dat meer interactie tussen de verschillende bevolkingsgroepen door onder andere sociaal-culturele activiteiten een essentieel element is om de bestaande spanningen te bedaren. Zowel de sterkte als de zwakte van deze podcast zit hem in de

focus op deze relatief kleine regio. De nadruk op de Denderstreek laat toe om enkele aspecten in de diepte te verkennen. Zo kan in worden gegaan op de ligging van de regio in de Brusselse rand, en de gevolgen hiervan op de migranteninstroom. De nauwe focus van de podcast werkt soms echter ook in zijn nadeel. Dit alles vereist immers soms dat er een zekere voorkennis nodig is om

alles vlot te kunnen begrijpen. Bij momenten wordt er heel wat informatie op korte tijd gedeeld met de luisteraar. Dit is eenvoudiger te volgen als het niet allemaal volledig nieuwe gegevens voor je zijn, of als je de regio ruimtelijk ietwat kent. Daarnaast had het ook relevant geweest om bepaalde dynamieken in de Denderstreek vaker in een breder kader te plaatsen. In aflevering twee worden er wel enkele analogieën getrokken met de Borinage en de Limburgse Mijnstreek, en hoe daar met de teloorgang van de industrie is omgegaan door de overheid, maar andere

sociaalruimtelijke vergelijkingen blijven meestal uit.

Deze podcasts is desalniettemin luisterwaardig voor lokale inwoners of beleidsmakers die een rol spelen in deze streek. Ook voor sociaalruimtelijke onderzoekers of middenveldorganisaties die minder affiniteit met de streek hebben zijn er interessante analyses te vinden. Kortom een aanrader voor iedereen die geïnteresseerd is om een podcastreeks te luisteren waarin een brede waaier aan onderwerpen (politiek, de-industrialisering, migratie, beleid, enz.) en de onderlinge relaties daartussen op een kundige manier besproken wordt.

De podcast 'Denderstreek' kan u terugvinden en beluisteren via de klassieke podcastkanalen.

Corneel Casier (corneel.casier@ugent.be) is als doctoraatsonderzoeker verbonden aan de vakgroep Geografie van de Universiteit Gent, en is redacteur bij AGORA. **Jef Van den Driessche** (jef.vandendriessche@vlaanderen.be) is gebiedsmedewerker in de Denderstreek bij de Vlaamse Overheid, en is redacteur bij AGORA.

Wil je op de hoogte blijven van actuele sociaal-ruimtelijke thema's?
Volg AGORA op Facebook, Twitter en LinkedIn!

AGORA - Magazine voor sociaalruimtelijke vraagstukken
2022 - 3- jaargang 38
een uitgave van de Stichting Tijdschrift AGORA - ISSN 1380-6319

REDACTIEADRES

Redactie Tijdschrift AGORA
Departement Sociale Geografie en Planologie
Faculteit Geowetenschappen, Universiteit Utrecht
Princetonlaan 8a
3584 CB Utrecht
[e] agora.secretaris@gmail.com
[i] www.agora-magazine.nl
[a] <https://ojs.ugent.be/agora>
[f] <https://www.facebook.com/AGORAmagazine.nlbe/>
[t] <https://twitter.com/MagazineAgora>
[l] <https://www.linkedin.com/company/agora-magazine/>
[IBAN nummer] NL231NGB0006165799

REDACTIE

Wesley Gruijthuijsen (hoofredactie), Demi van Weerdenburg (hoofredactie), Rens Jonker (hoofredactie), Suzanne Akkerhuis, Caroline Beckers, Dieter Bruggeman, Corneel Casier, Koenraad Danneels, Jef Van den Driessche, Valerie De Craene (eindredactie), Laura Deruytter, Maite Dewinter, Eva Van Eenoo, Dorien Frinking, Tom Heene, Griet Juwet, Steffen De Keersmaeker, Karim van Knippenberg, Jan Douwe Krist (eindredactie), Sander van Lanen, Suzanne Lansbergen (productie en vormgeving), Simon Lox, Sarah Meire, Clemens de Olde, Pieter Ooghe, Richard Rijns, Joren Sansen, Saskia van Schijndel (secretaris), Imke Sierksma, Sara Smaal, Stien Snellinx, Kato Van Speybroeck, Marieke van der Star, Esmee Steenwinkel (penningmeester), Roos Timmers, Eva de Vrij, Egbert van der Zee.

THEMAREDACTIE

Dieter Bruggeman, Griet Juwet, Marieke Van der Star

REDACTIEADVIEZEN

David Bassens, Justin Beaumont, Marco Bontje, Heidi Hanssens, Henk van Houtum, Ilse van Liempt, Jesper van Loon, Jorn Koelemaij, Maarten Loopmans, Tineke Lupi, Filip De Maesschalck, Michiel van Meeteren, Bruno Meeus, Ben de Pater, Peter Pelzer, Nick Schuermans, Bas Spierings, Casper Stelling, Justus Uitermark.

GRAFISCHE VORMGEVING

Suzanne Lansbergen

ONTWERP HUISSTIJL

Maarten Mieras & Jeroen Sikma

DRUK

Drukkerij Tesink - Zutphen

(DIGITALE) VERSPREIDING

Deze uitgave valt onder de Creative Commons BY-NC-ND licentie.

LOSSE BESTELLING

Nummer per stuk €11,30

ABONNEMENTEN (per jaar, vanaf 1 februari 2022)

Bibliotheken, bedrijven, instellingen	€65,80
Studenten	€25,80
Overigen	€35,80
KNAG-leden krijgen een korting van	€ 5,00

Abonnementen worden verlengd tenzij opgezegd uiterlijk 1 maand voor het verstrijken van de abonnementsperiode.

ARTIKELN/RECENSIES

Artikelen, recensies, mededelingen en reacties kunnen worden aangeboden aan het redactieadres of via agora.secretaris@gmail.com. Dit geldt ook voor mededelingen en aankondigingen met betrekking tot congressen, studiedagen en andere evenementen op het gebied van de sociaalruimtelijke wetenschappen. Auteursrichtlijnen zijn beschikbaar via de website.

ADVERTENTIES

Informatie via agora.secretaris@gmail.com.

De uitgave van AGORA wordt mede mogelijk gemaakt door steun van het Departement Sociale Geografie & Planologie (UU), de Afdeling Sociale en Economische Geografie (KU Leuven), het departement Geografie van de Vrije Universiteit Brussel (VUB), de Vakgroep Geografie (UGent) en het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap (KNAG).

Bron: Ingeborg J. Klarenberg

Varia

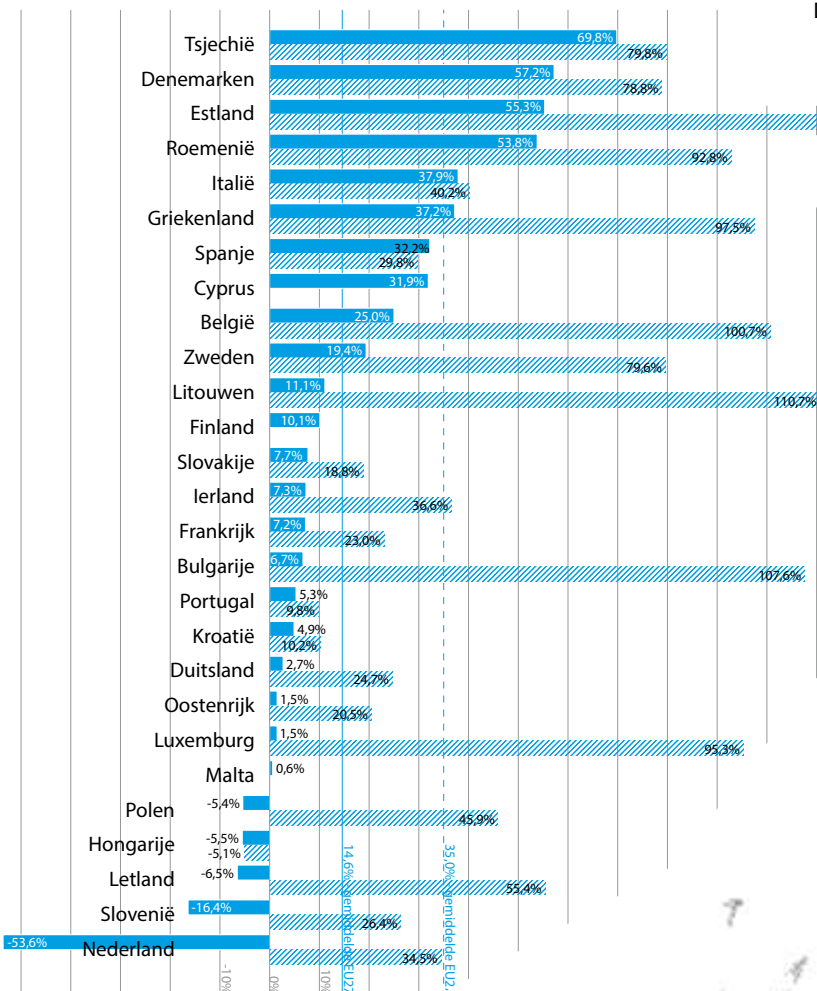
Hoewel er meestal een thema wordt gekozen, staat het volgende nummer in het teken van VARIA-artikelen. Daarin verkennen we de breedte van het sociaal-ruimtelijk domein en komen er verschillende onderwerpen terug waar AGORA regelmatig over schrijft. Zo wordt er onder andere ingegaan op de woningmarkt in China, en de short-term huurmarkt in Cuba. Ook kijken we naar toeristische fietsroutes en regionale ontwikkeling en wordt er geschreven over een expeditie naar Spitsbergen. Tevens wordt er ingegaan op duurzame mobiliteit gerelateerd aan de ruimtelijke ordening van steden en kijken we naar het recht op de stad in Kenia. Tot slot besteden we aandacht aan de invloed van opvanglocaties op de integratie van asielzoekers. Een nummer om niet te missen dus!

VOLGENDE NUMMER...

DE ENERGIEPRIJZEN IN PERSPECTIEF

De grafiek links laat de toename in respectievelijk de elektriciteits- en de aardgasprijs (inclusief belastingen en heffingen) zien tussen de eerste helft van 2021 en de eerste helft van 2022 voor de 27 EU-landen.

De verschillen tussen de verschillende landen zijn groot; in enkele landen is er zelfs een afname van de prijs. De verschillen kunnen grotendeels verklaard worden door afhankelijkheidsrelaties ingebed in de nationale energie-infrastructuren en, zoals in het geval van Nederland, beleidsinterventies die rechtstreeks ingrijpen op de energieprijzen (inclusief belastingen en heffingen).

Op onderstaande kaart is te zien hoeveel 100 kilowattuur een huishouden kostte in de eerste helft van 2022. Dit wordt aangegeven per land rekening houdend met het verschil in koopkracht tussen de landen (uitgedrukt in Eurostats power purchasing standard (PPS) of koopkrachtnorm).

Bron: Eurostat, bewerkt door Dieter Bruggeman

